

КРАЉЕВСТВО И ДРУШТВЕНА ЕЛИТА У ЗЕМЉАМА НЕМАЊИЋА*

МИЛОШ ИВАНОВИЋ

А п с т р а к т. – За српске средњовековне владаре био је изузетно важан однос са властеоским слојем. Од властеле се очекивала верност владару, што је првенствено подразумевало да обавља војну службу у његову корист. Поред тога властела је имала обавезу да саветује владара, чиме је остваривала значајан утицај на њега. Захваљујући свом значају она је успевала да усмерава политику владара и ограничава њихову самосталност. Учествовала је и у побунама против њих, али увек подржавајући неког од чланова династије Немањића.

Кључне речи: владар, властела, баштина, верност, држава, управа, сабор, савет, побуна

Средњовековни владари су се у спровођењу своје политике морали ослањати на елитни друштвени слој који је уједно могао и ограничавати њихове поступке. За тај друштвени ред се у српским средњовековним изворима временом усталио назив *властела*. Узимајући у обзир позицију коју је имала, значајно је проучити на који начин је властела могла утицати на деловање српских владара и до које мере је ограничавала њихову моћ. Овом приликом ограничићемо се на период владавине династије Немањића (1166–1371) током којег је српска држава доживела највећи успон, али крајем којег је отпочео и њен велики пад. Уједно, од времена Стефана Првовенчаног владари из ове лозе су се краљевском титулом јасно одвајали од властеле.

Извори који нам стоје на располагању за осветљавање назначене теме су различити по свом карактеру. Нажалост, међу њима је мало баштинских повеља,¹ као и аката које су издали сами властелини. Углавном се они

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029).

¹ *Лексикон српској средњеј века*, ур. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 530 (Р. Михаљчић).

јављају у актима којима владар потврђује њихове дарове некој црквеној институцији. Надаље, мора се имати на уму да су главни јунаци српских житија владари и црквени великодостојници, те да се догађаји у којима је учествовала и властела посматрају искључиво из њихове перспективе. Притом се ретко срећу имена појединих припадника овог друштвеног слоја,² већ се они помињу углавном збирно. Мора се такође упозорити на то да су неки извори, попут Теодосијевог *Житија Светиої Саве*, настали знатно касније од времена о коме дају сведочанства.³

Потребно је нагласити да однос владара и властеле у средњовековној Србији до сада није био тема неког рада. Уопште, самој властели у доба Немањића није посвећена ниједна посебна студија. Отуда је на том пољу и данас најкориснији одељак о властели у оквиру синтезе Теодора Тарановског, посвећене историји српског права у држави Немањића.⁴ Положајем властеле наспрам владара позабавио се у једном свом раду Бранимир Недељковић.⁵ Вреди у вези са нашом темом поменути студију Николе Радојчића о саборима,⁶ као и чланак Георгија Острогорског о утицају властеле на освајачку политику Стефана Душана.⁷

Процес формирања властеоског слоја на тлу средњовковне Србије окончан је по свој прилици до почетка XIII века.⁸ Чини се да није случајно што се завршетак тог процеса поклапа са политичким успоном српске државе у време владавине великог жупана Стефана Немање (1166–1196) и његовог сина Стефана Првовенчаног (1196–1228). Наиме, ваља имати у виду да се властела издвајала од осталог становништва вршењем војне службе на коњу.⁹ Потврду за такав суд можемо наћи у два оновремена извора. Тако је Друга жичка повеља краља Стефана Првовенчаног и његовог сина

2 Тако се нпр. у читавом Даниловом зборнику по личном имену помињу само два властелина. На ову чињеницу скренуо је пажњу: Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук сѣаре срѣске књижевности*, Летопис Матице српске 385 (1960) 337.

3 У новијој литератури се сматра да је Теодосије своје дело написао у другој деценији XIV века. Вид. С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ: култ Сѣефана Дечанског*, Београд 2007, 155.

4 Т. Тарановски, *Историја срѣског ѣрава у Немањићкој држави*, Београд 2002, 15–50.

5 Б. Недељковић, *О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине цара Сѣефана Душана са посебним осврћом на доношење законика цара Сѣефана Душана*, Законик цара Стефана Душана, књ. 1, Струшки и атонски рукопис, Београд 1975, 36–60.

6 Н. Радојчић, *Срѣски државни сабори у средњем веку*, Београд, 1940. У скорије време се на саборе осврнуо и Милош Благојевић. Уп. М. Благојевић, *Срѣски сабори и сабори оѣачастѣва Немањића и Лазаревића*, Глас САНУ CDX (2008) 1–40.

7 Г. Острогорски, *Душан и њејова властела у борби са Византијом*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I, ур. Н. Радојчић, Београд 1951, 79–86.

8 Више о томе: М. Ивановић, *Развићак војне службе као основ формирања властеоског слоја у срѣској средњовековној држави*, Војно-историјски гласник 2014/1, 38–46.

9 *Истѣо*, 42–46.

Радослава, издата највероватније у периоду између 1221. и 1227. године,¹⁰ прописивала да се властелин казни одузимањем шест, а војник два коња у случају да раскину брак. За разлику од њих *убоји људи* су за чињење истог преступа имали дати два вола.¹¹ На то да су војници и властела суштински сачињавали један слој указују одредбе поменуте повеље које су одређивале исто кажњавање властеле и војника у вези са разводом брака због прељубе или противзаконитим узимањем свастике за жену.¹² *Војнички закон* се први пут среће у повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља¹³ из 1299/1300. године.¹⁴ Из истог акта дознајемо једину његову познату одредбу по којој је било забрањено да се коњи црквених војника товаре, као и да носе терет.¹⁵ Уједно добијамо информацију да је тај пропис улазио у састав *Закона Свѣтої Симеона и Свѣтої Саве*.¹⁶ Јасно је отуда да је ова одредба важила на метохијама манастира Студенице и Милешеве. Могуће је зато да је читав *Војнички закон* сачињен у време Стефана Немање и његовог сина Саве.¹⁷ Касније се такође у 42. члану *Душанової законика* истиче да је једна од основних обавеза властеле према владару било војевање по закону.¹⁸ Под тим свакако треба подразумевати *верно* или *йравоверно йороботњаније* које се јавља у повељама на местима где је владар образлагао своје дарове или привилегије властели.¹⁹ Извесно је ипак да то није била једина обавеза властеле, о чему ће ниже бити нешто више речи.

Како би извршавала своје војне обавезе, властела је уживала одређене привилегије. Тако се у већ помињаној одредби *Душанової законика*

10 В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких йовеља и йисама Србије, Босне и Дубровника I*, Београд 2011, 93, где се предлаже распон између 1221. и 1224. године. Уз ово издање наведена је и старија литература о овом питању.

11 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, Београд 1999, 118.

12 *Исто*, 120.

13 В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких йовеља*, 324.

14 Поново анализирајући преписе ове повеље, Срђан Пириватрић је дошао до закључка да је заправо реч о две повеље, од којих је прва издата највероватније 1298. а друга 1299/1300. након краљевог брака са Симонидом. Уп. С. Пириватрић, *Хронологија йрвих владарских акайша краља Милућина издгайих йосле освајања Скойља*, Περйβολος I, Зборник у част Мирјане Живојиновић, ур. Б. Миљковић, Д. Џелебцић, Београд 2015, 208, 212–213. За наше излагање ти подаци нису од велике важности.

15 В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких йовеља*, 328.

16 *Исто*, 328.

17 М. Благојевић, *Закон свѣтої Симеона и Свѣтої Саве*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 158–160, 164.

18 *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, Београд 2010, 83, 164.

19 М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 67; С. Мишић, *Хрисовуља краља Сйефана Душана Хиландару којом йрилаже власйелина Рудла*, ССА 9 (2010) 77; Исти, *Хрисовуља цара Сйефана Душана о оснивању Злейовске ейскоийје*, ССА 13 (2014) 183–184; Ж. Вујошевић, *Архиљевичка хрисовуља цара Сйефана Душана*, Иницијал 1 (2013) 245. Јован Оливер је у свом ктиторском натпису у Леснову истакао да је носио различите титуле закључно са деспотском захваљујући „верном поработанију”. Вид. Г. Томовић, *Повеља манасйира Леснова*, ИЧ 24 (1977) 89, нап. 16

наглашава да су све баштине слободне од свих работа и дажбина осим давања соћа и вршења војне службе.²⁰ Уживање прихода од баштина био је важан предуслов да би се властела посветила ратовању. Све фазе развика баштинске земље нам нису познате, али је извесно да она није могла постати само од племенске земље.²¹ Мора се нагласити да у изворима не срећемо облик својине који би могао бити пандан алодијалној земљи у Западној Европи, за коју се уобичајено сматра да није била оптерећена било каквим обавезама према владару.²² Сам Душанов законик у свом 39. и 40. члану пак недвосмислено сведочи да су владари додељивали баштине властели.²³ Повезаност владара са баштином видљива је и у 48. члану истог законског споменика, по коме је након смрти властелина *коњ добри и оружје* требало да припадну цару. Велики бисерни и златни појас, пак, требало је да остану властелиновом сину.²⁴ Коњ и оружје били су симболи ратничког сталежа те се с правом сматра да је њихово предавање владару представљало накнаду за наслеђивање баштине. Сходно томе, може се рећи да је она била слична *релифу* који се плаћао у Западној Европи у случају наслеђивања феуда.²⁵ Ситуација је у средњовековној Србији највише наликовала оној у Угарској, где није постојала земља неоптерећена одређеним обавезама према владару.²⁶

С друге стране, баштина је према 41. члану Душановој законика била наследна до *йрећеи брайучеда*, односно до осмог степена сродства.²⁷ Овакав пропис преузет је из Византије.²⁸ Поред тога, властелин је, како то дефинише 40. члан истог законика, баштину имао право поклонити или завештати цркви или продати је било коме.²⁹ Тиме је практично било де-

20 Душанов законик, 83, 164.

21 И. Божић, *Коњ добри и оружје* (уз члан 48 Душановој законика), Зборник Матице српске за друштвене науке 13–14 (1956) 89–90.

22 М. Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 2001, 173–174, 181, 187–188, 256, 278. Такву тезу је опорчила Сузан Рејнолдс, истичући да је било алодија који су били оптерећени службом и феуда који су, пак, били од ње слободни. Исто тако, назначила је да се ни алодији нису могли отуђити без сагласности власти: S. Reynolds, *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford 1994, 179–180, 287, 300–304, 450, 457–458.

23 Душанов законик, 83, 163; И. Божић, *Коњ добри и оружје*, 90.

24 Душанов законик, 85, 166.

25 И. Божић, *Коњ добри и оружје*, 87–89.

26 М. С. Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London – New York 2000, 108–109; И. Божић, *Коњ добри и оружје*, 90.

27 Душанов законик, 83, 164; А. Соловјев, *Законик цара Сѣфана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 207–208; Т. Тарановски, *Историја српској права*, 514–515.

28 А. Соловјев, *Законик цара Сѣфана Душана*, 208. Осми степен сродства је у српском преводу *Синџајме* Матије Властара означен термином *йрећи брайучед*. Вид. Матија Властар, *Синџајме*, са српскословенског језика превела Т. Суботин-Голубовић, Београд 2013, 93, 95.

29 Душанов законик, 83, 163; А. Соловјев, *Законик цара Сѣфана Душана*, 206.

финисано пуно право својине властелина над баштином.³⁰ Пуно право располагања овим типом земљишног поседа још детаљније је образложено у повељи цара Уроша, којом је владар 10. априла 1357. которским властелинима, Басету Баринчелу Биволичићу и Трипуну Миховићу Бућићу, даровао у баштину острво Мљет. Навео је да су је могли завештати цркви, дати у мираз, продати, поклонити или заменити по сопственој вољи.³¹ Значајно је што се у повељи наглашава да су на исти начин биле утврђене баштине и другој властели и властеличићима.³² *Душанов законик* је такође у 43. члану подвлачио да цар, краљ или царица не смеју насилно некоме купити или заменити баштину, осим ако сам не буде то желео.³³ Баштина се властелину могла одузети једино у случају *невере*. Најранији податак о томе налазимо у хрисовуљи краља Милутина (1282–1321) за манастир Св. Ђорђа код Скопља, с краја XIII века. Поменутом храму краљ је доделио поседе властелина Верихе који га је изневерио тако што је побегао севастократору Јовану Синадину.³⁴ Исти владар је нешто касније у повељи његовој задужбини, манастиру Светог Стефана у Бањској, издатој највероватније крајем 1315. или почетком 1316, поново навео одузимање баштине због *невере*.³⁵ Краљ је у оквиру ње навео да је села Тушимље и Храстије извесни Ирица имао да држи на основу докумената које су му издали његови родитељи, као и он сам. Одређено је било да му се ти поседи могу одузети само у случају *невере*. Пошто је дотични властелин изневерио краља он му их је одузео и предао својој задужбини.³⁶ Да је казна за *неверу* била одузимање баштине потврђује повеља цара Душана од 28. маја 1350. његовом властеличићу Иванку Пробиштитовићу. Тим актом му је потврдио као баштину поседе које је купио у Штипу, а на којима је сазидао цркву посвећену Јовану Крститељу. Исти статус имали су и поседи које је купио у околини града, као и они које је планирао да купи, те отроци које је доделио поменутој цркви. Цар је прецизирао да му се оно што је записао може прекршити само у случају *невере*.³⁷ Потребно је имати на уму да је у средњовековној Србији, по угледу на Византију, постојала и пронија као врста земљишног поседа.

30 А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 206; Т. Тарановски, *Историја српској права*, 24.

31 Р. Михаљчић, *Мљејске исјаве цара Уроша*, ССА 3 (2004) 74–75.

32 *Исто*, 74–75.

33 *Душанов законик*, 84, 164.

34 В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 323; Т. Тарановски, *Историја српској права*, 305, 366.

35 Ђ. Бубало, *Неколико зајажњања о повељи краља Милутина за манастир Бањску*, Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, ур. Љ. Максимовић, В. Вукашиновић, Београд 2016, 23–25.

36 В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 461.

37 В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштићу*, ССА 8 (2009) 73–74.

Држалац проније такође је имао обавезу вршења војне службе. Предност за владара лежала је у чињеници да пронија није била наследна и да ју је могао одузети када пожели. Разликовала се од баштине чак и када је допуштано њено наслеђивање.³⁸ У то нас уверава и 59. члан *Душановој законика* према коме је пронију било забрањено купити, продати или даровати цркви.³⁹ Теоретски, владару је зато одговарало да шири систем пронија, уместо да додељује нове баштине, али је питање колико је то био у прилици да чини. Велики поседници у време владавине Немањића готово по правилу се срећу као уживаоци баштина.

Законски зборници из времена краља и цара Стефана Душана (1331–1355) – *Синџајма* Матије Властара и *Јусџинијанов закон* – предочавају нам који преступи су се третирали као невера или издаја. Тако се у пуном тексту *Синџајме*, у глави П–21 која носи наслов *О издајницима*, саопштава да се онај који подстиче ратника или непријатељу издаје православног има казнити смрћу. Даље се додаје да се они који пребегну непријатељима од православних могу слободно убијати. Предвиђало се да се они који се уроте против царевог живота или државе убијају и лишавају имовине. Дављењем или ломачом имали су се усртити они који би сами пребегли непријатељу и преносили им одлуке својих дојучерашњих господара.⁴⁰ Навели смо већ да је због преласка на страну непријатеља властелину Верихи била одузета имовина. Правна компилација позната као *Јусџинијанов закон* у 84. глави одређивала је да би бољарин и властелин који се не би одазвао на царев позив у рат имао бити кажњен одузимањем живота и имовине, која би припала цару.⁴¹ У наредном одељку је прецизирано да иста казна следује кнежевима, бољарима, војводама и властелинима који би се показали као неверни, издајнице или непокорни. Њиховој деци могло је остати само нешто мало што им цар одобри. Наглашено је најзад да је требало да се војни заповедници и војници због неверства казне смрћу.⁴² На основу изнетих података може се закључити да се под *йравоверним йорабоџанијем* подразумевало првенствено обављање војне службе, чије је неизвршавање сматрано за неверу. Разумљиво је да је тако третирано и прављење завере против владара и пренебрегавање његових наређења. Цар Стефан Душан је у другом делу свог *Законика* из 1353/1354. назначио још неке поступке који су се имали трети-

38 Г. Острогорски, *Пронија. Прилој иџторији феудализма у Визанџији и јужнословенским земљама*, Београд 1951, 135–136; М. Bartusis, *Serbian pronoiia and pronoiia in Serbia: the diffusion of an institution*, ЗРВИ 48 (2011) 191, 210.

39 *Душанов законик*, 87, 170; Г. Острогорски, *Пронија*, 134; М. Bartusis, *Serbian pronoiia*, 191.

40 Матија Властар, *Синџајма*, 2013, 338.

41 Б. Марковић, *Јусџинијанов закон. Средњовековна визанџијско-срџска йравна комџилација*, Београд 2007, 106–107, 133; А. Соловјев, *Иџторија словенских йрава; Законодавџтво Сџефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1998, 481.

42 Б. Марковић, *Јусџинијанов закон*, 107, 133.

рати као издаја. Најпре је у 140. члану издао заповест да нико нема право да прими нечијег зависног становника без царевог документа. Уколико би то учинио, имао би се казнити као издајник.⁴³ На овај начин је цар Душан поштрио казну за пријем поданика других господара. Наиме, сходно 115. члану онај ко би то учинио био је дужан само да врати зависног човека ономе коме припада.⁴⁴ Додајмо да је у 141. члану исто тако забранио трговима и градовима, односно њиховим кнезовима, да примају туђе људе.⁴⁵ Сходно 103. члану *Законика* „прѣѣд людскыи” је преступ који је спадао међу владареве резервате. Пресуђивање у тим случајевима цар је препустио својим судијама.⁴⁶ Остаје нејасно да ли је „прејем” идентичан преступ као и „провод” како се обично сматра.⁴⁷ У првом делу *Законика* се, наиме, у 93. члану наводи да је онај ко би „проводио” нечијег човека на други посед био дужан да га врати са још шесторицом.⁴⁸ Рекло би се дакле, имајући у виду овај и 115. члан, да се разликовало одвођење туђих зависних поданика и пријем оних људи који су сами одбегли. Као прилог тези да је пак реч о истој врсти прекршаја могла би се навести чињеница да се *ѣрвод* наводи као један од владаревих резервата у повељи цара Душана манастиру Св. Арханђела,⁴⁹ која је издата између 1348. и 1353,⁵⁰ дакле у време када је донесен и *Законик*. Тешко се може прихватити мишљење Тарановског да је пре доношења *Душановој законика* прихватање туђих мерапаха било дозвољено.⁵¹ Таква тврдња се не може прихватити с обзиром на то да се већ у Хиландарској повељи монаха Симеона из 1198. истиче везаност зависних људи за свог господара, уз назнаку да је требало да му се врате ако би пробали да га промене.⁵² Други део *Законика* пак не садржи нове прописе у вези са преотимањем зависних сељака. Намера законодавца са поменутим члановима била је несумњиво да заштити приходе властеле, те је зато запређено тешким казнама за примање одбеглих људи од других господара. Чињеница да су одредбе по том питању поштрене након само неколико година изгледа указује на то колико је тај проблем био актуелан.⁵³

43 *Душанов законик*, 104, 203.

44 *Исѣо*, 97, 191.

45 *Исѣо*, 104, 203.

46 *Исѣо*, 95, 186.

47 Т. Тарановски, *Исѣорија срѣској ѣрава*, 384; *Лексикон срѣској средњеј века*, 588 (Р. Михаљчић); *Душанов законик*, 1812, 186.

48 *Душанов законик*, 93, 182.

49 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свѣтоарханђелска хрисовуља*, Београд 2003, 112; Т. Тарановски, *Исѣорија срѣској ѣрава*, 384.

50 *Исѣо*, 16–17.

51 Т. Тарановски, *Исѣорија срѣској ѣрава*, 70–71.

52 Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка ѣовеља Свѣтоја Симеона и Свѣтој Саве*, Осам векова манастира Студенице, ур. епископ жички Стефан, А. Јефтић, Д. Кашић, Београд 1986, 55; С. Шаркић, *Правни ѣоложај мероѣаха у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду XLIV/2 (2010) 25.

53 *Душанов законик*, 203; Т. Тарановски, *Исѣорија срѣској ѣрава*, 71.

Нешто ниже, према 142. члану, било је предвиђено да се властелину или властеличићу одузме *држава*,⁵⁴ која им је дата у случају да су опленили земљу и људе мимо царевог закона. Уз то, починиоци би имали да од својих средстава надокнаде сву штету, а били би кажњени као пребеглице, то јест као они који су прешли на страну противника.⁵⁵ Како смо видели, *Синџаима* је за пребеглице предвиђала смртну казну. С друге стране, 144. члан је прописао да се као издајници имају третирати они који би посегнули за имовином одбеглог властелина или властеличића из њихове околине.⁵⁶ За термин одбеглог властелина *Законик* користи термин *йобејалац*. Према тумачењима овај појам се односи на властелина који је избегао вршење војне службе.⁵⁷ Казна за поступак *йобејалца* се иначе не наводи, али сходно горе наведеном пропису *Јусџинијановој законика* чини се јасно да је била иста као за неверу, а то је одузимање живота и лишавање имовине. Отуда сматрамо да нема упориште мишљење Тарановског да је она могла бити мања него у случају невере.⁵⁸ Свим наведеним прописима из другог дела *Душановој законика* практично је јако проширен низ поступака који су се могли третирати као невера према владару. Однос властелина према владару се на тај начин обликовао на широј основи. Од њега се очекивало не само да војује за владара и следи његову политику, већ и да не угрожава материјалне интересе осталих припадника елитног слоја. Владар је њима штитио интересе властеле, али се уједно поново постављао као врховни судија у њиховим односима. Смиривање евентуалних сукоба међу властелом оштрим казнама имало је свакако за циљ да владару омогући лакше остваривање својих спољнополитичких амбиција. Питање је, наравно, да ли су ови прописи спровођени будући да је убрзо по Душановој смрти уследио врло турбулентан период током владавине његовог сина, цара Уроша (1355–1371).

Постојали су, међутим, прекршаји за које није било предвиђено драстично кажњавање властеле. Наиме, у 198. члану *Душановој законика* прописано је да властелин који није на време предао *соће* сакупљено од својих људи има да се веже на царском двору док не плати двоструки износ.⁵⁹ Вреди на овом месту кратко назначити да је *соће* била дажбина у износу од једне перпере

54 Под *државом* се у овом случају мислило на области које је владар давао на управу својим властелинима: А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, *Годишњица Николе Чупића* 42 (1933) 89–90; М. Благојевић, *Српско краљевство и 'државе' у делу Данила II*, *Архиепископ Данило II и његово доба*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 149–153; М. Благојевић, *Терминологија Душановој законика и савремени језик*, *Законик цара Стефан Душана: зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000. поводом 650 година од проглашења*, ур. С. Ђирковић, К. Чавошки, Београд 2005, 8.

55 *Истио*, 104, 203.

56 *Истио*, 105, 204.

57 Т. Тарановски, *Истиорија српској љрава*, 34, 367–368.

58 *Истио*, 34.

59 *Душанов законик*, 118, 223–224.

једном месту у свом *Житију Светиої Саве* назначио да је први српски архиепископ позвао велможе да човекољубиво владају себи потчињенима и да се према њима односе милостиво као према себи равнима.⁶⁸

Термин *милосѣ* био је карактеристичан на плану хијерархијских односа и у средњовековним друштвима на западу Европе. Према резултатима истраживања Герда Алтхофа појам је и тамо био повезан са питањем верности према господару. Напоменуто је да није било формалног судског процеса на коме се она губила. Одлуку је доносио сам владар. Уколико би се то неком десило повлачило је за собом различите казне, мада не нужно губитак имовине.⁶⁹ Заиста, ни српски средњовековни документи нам не доносе назнаку да ли је постојао поступак којим се утврђивало да ли је неко изневерио владара, за разлику од средњовековне босанске државе.⁷⁰ У Западној Европи племић је могао повратити владареву *милосѣ*, обично тако што је за њега код господара интервенисао неки посредник. Тиме је владар показивао своју моћ да пружи опроштај. Потчињени је заузврат морао прихватити материјалне губитке у корист господара.⁷¹ Случај поновног потчињавања кесара Хреље краљу Стефану Душану у лето 1342. сведочи о томе да је слична пракса постојала и у српској средини, те да се издаја неког властелина није нужно завршавала онако како су то прописивали закони. Поменути великаш се, наиме, око 1340. одметнуо од српског краља формирајући сопствену област уз ослањање на византијског цара Андроника III Палеолога (1328–1341).⁷² Хреља је потом у пролеће 1342. стао уз Јована Кантакузина, тада претендента на престо у Цариграду. Током Кантакузинових преговора са Стефаном Душаном у лето 1342. он се опет приклонио српском краљу. Међутим, за то је морао да пружи краљу извесну сатисфакцију. Сам Јован Кантакузин сведочи да је Хреља пре него што је коначно променио страну решио да освоји Мелник како би се пред краљем искупио за своје одметништво.⁷³ Тек након тога је пришао краљу који је онда тражио да се у његов уговор са Кантакузином, по речима самог цара писца, унесе одредба по којој Мелник и Хреља припадају њему.⁷⁴ Мелник је ствар-

68 Теодосије, *Живоиї Светиоїа Саве*, пр. Ђ. Даничић, Београд 1860, 175–176.

69 G. Althoff, *(Royal) Favor. A Central concept in Early medieval Hierarchical Relations*, Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations, ed. B. Jussen, Philadelphia 2000, 244–246, 253.

70 С. Ђирковић, „Верна служба” и „вјера јосѣодска”, Исти, Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 328, 331–334.

71 G. Althoff, *(Royal) Favor*, 246–249.

72 ВИИИЈ VI, 227–230, 244–245, 364–372, 384–385, 402–406, 421–422, 425, 428; М. Динић, *Реља Охмућевић – историја и његово наслеђе*, ЗРВИ 9 (1966) 101–107; Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан: краљ и цар (1331–1355)*, Београд 2005, 103–105, 109–110, 115.

73 ВИИИЈ VI, 404.

74 *Исти*, 405.

но припао Стефану Душану тек након Хрељине смрти крајем 1342,⁷⁵ али то не мења чињеницу да је истакнути великаш морао на изванредан начин да се искупи за своје понашање, како је то нагласио и Јован Кантакузин.

Описани случај доводи нас до питања које је поставио Алтхоф – да ли је владар могао додељивати милост независно од постојеће хијерархије, а самим тим, да ли је имао утицаја на њу кроз додељивање милости. По мишљењу поменутог историчара, тенденција се кретала од приличне слободе ка рестрикцији тог права.⁷⁶ Када је реч о српској средини на ова питања је још теже дати одговор. Свакако да је Хрељина моћ утицала на то да краљ Душан према њему буде релативно благонаклон. С тим у вези вреди споменути да је, по Кантакузину, он располагао чак са хиљаду војника у време када је пришао Андронику III.⁷⁷ Током офанзиве цара Јована VI Кантакузина (1347–1354) из 1350. наводно су се многи великаши српског цара приклонили византијском владару. Међу њима био је и Радослав Хлапен, за кога је сам цар писац истакао да је по роду био близак Стефану Душану, те да је имао велико имање и војску која није била занемарљива.⁷⁸ После само неколико месеци, у пролеће 1351. он је поново променио страну, учествујући у поновном српском запоседању града Верије и неких других тврђава.⁷⁹ Очито да је брзо успео да поврати поверење цара Душана, а на основу његове касније успешне каријере претпоставља се да није изгубио своје баштинске поседе.⁸⁰ На овом месту вреди поменути да се, према речима Даниловог Настављача, краљ Милутин у једном моменту у борби против свог брата Драгутина морао ослонити на стране најамнике, с обзиром на то да су се од њега наводно одметнули сви великаши.⁸¹ Било је то извесно 1311. или 1312, током последње фазе грађанског рата, када се ослонио на Меликове најамнике.⁸² Исказ Даниловог Настављача је можда претеран но свакако указује на тежину ситуације у којој се краљ Милутин нашао. Када је превладао ту кризу несумњиво да није могао казнити све који су се од њега одметнули, мада о томе услед недостатка извора не смемо доносити било какве сигурне закључке. Условно се може помислити да је међу одметнутима био већ поменути Ирица. Претпоставимо ли да

75 *Исџо*, 404–405 нап. 141; М. Динић, *Реља Охмућевих*, 103.

76 G. Althoff, *(Royal) Favor*, 249, 254–255.

77 *ВИИНЈ* VI, 364–365.

78 *Исџо*, 520.

79 *Исџо*, 543; Н. Matanov, *Radoslav Hlapen – souverain féodale en Macédoine méridionale durant le troisième quart du XIV siècle, Études Balkaniques* 4 (1983) 72–74; Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан*, 256–257, 269–270.

80 Н. Matanov, *Radoslav Hlapen*, 74; Божидар Ферјанчић је изгледа био става да је Хлапен само понудио Кантакузину да пређе на његову страну, а да то није стварно учинио. Вид. Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан*, 269.

81 Данило и други, *Животи краљева и архиепископских српских*, 359.

82 М. Динић, *Однос између краља Милутинова и Драгутинова*, ЗРВИ 3 (1955) 69–70; *ИСН* I, 459–460 (С. Ђирковић).

је он поседовао само два села која су наведена у бањској повељи⁸³ евидентно је да се са њим краљ лакше могао обрачунати него са моћнијим властелинима. Уједно, то нас може одвести општем закључку да је примењивање казне за неверу зависило од моћи сваког појединог властелина и општих политичких околности. Извесно је да је током периода који посматрамо властела постепено стицала све већу моћ, те да је то утицало на то колику ће *милости* владар показати, што ће нешто ниже у тексту бити подробније анализирано. Начелно можемо претпоставити да је у српској држави, као и у Западној Европи, с временом владар имао све мању могућност да дарује милост по сопственом нахођењу. То је био један од фактора који је ограничавао моћ владара из династије Немањића.

Владар је своје односе са властелом изграђивао додељујући јој различите положаје у ономе што бисмо могли назвати државном управом. С једне стране били су властелини који су били непосредно у служби владара везани за његов двор, док су са друге били они који су вршили посао локалних управника. Упозорено је, међутим, с правом да није било строге разлике између централне и локалне управе, те да није било уређене хијерархије владиних и управних институција.⁸⁴ Када је о првима реч, треба најпре поменути да су до времена владавине Стефана Душана најзначајнији, чини се, били казнаци и тепчије. Потврда за овакав суд може се наћи у Дечанској хрисовуљи краља Стефана III, где се на првом месту међу световним учесницима сабора наводе носиоци поменутих звања.⁸⁵ Основна дужност казнаца било је убирање владаревих прихода. Вреди напоменути да су казнаци постојали и у удеоним кнежевинама и појединим жупама.⁸⁶ Задатак тепчија је пак био да се старају о земљопоседима својих господара. Обављали су и дужност судије у неким споровима на владаревим поседима.⁸⁷ Најнижи положај на двору Немањића имали су, пак, слуге и ставиоци који су такође споменути у дечанској повељи.⁸⁸ Утврђено је да је слуга био надређени људима који су се бринули о пићу на владаревом двору,⁸⁹ док се ставилац старао око владареве трпезе.⁹⁰ Прикупљени подаци сведоче да су

83 В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 461.

84 Т. Тарановски, *Историја српског права*, 204.

85 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 69; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 65.

86 М. Благојевић, *Државна управа*, 17–24; *Лексикон српског средњег века*, 268 (М. Благојевић).

87 М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, ИГ 1976/1–2, 13–26, 37, 44; М. Благојевић, *Државна управа*, 25–30; *Лексикон српског средњег века*, 728 (М. Благојевић).

88 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 69; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 65.

89 Р. Михаљчић, *Ставилац*, ИЧ 23 (1976) 9; *Лексикон српског средњег века*, 674 (Р. Михаљчић); М. Благојевић, *Државна управа*, 31–34.

90 Р. Михаљчић, *Ставилац*, 9; М. Благојевић, *Државна управа*, 34.

носиоци ових звања обављали и бројне друге послове у корист владара.⁹¹ Сматрамо да није потребно набрајати те податке, али да није сувишно истаћи њихове поједине носиоце како би се схватило да је служба у близини владара могла бити добра основа за успон властелина. Титулу великог слуге носио је Јован Оливер пре него што је постао војвода.⁹² Касније је, као што је добро познато, био један од најистакнутијих властелина Стефана Душана. Случајно сачувани подаци, чини се, омогућавају закључак да су звање ставиоца владари додељивали члановима угледних властеоских породица.⁹³ Носили су га тако Милош и Војислав, синови војводе Војина, као и Лазар Хребељановић, чији је отац Прибац био логотет.⁹⁴ На основу ових примера ипак се можемо сложити са закључком да сама титула ставиоца није обезбеђивала брз успон на друштвеној лествици. Ваља имати у виду да су се Војислав Војиновић и Лазар уздигли у време великог слабења Српског царства.⁹⁵ Кратко је потребно поменути и службе логотета и протовестијара које су постале значајне у време владавине Стефана Душана. Логотет је био управник владареве канцеларије са надлежностима и у црквеним пословима који су се тицали земљопоседа. За обављање својих послова уживао је велике приходе.⁹⁶ Очито је да су особе са звањем логотета морале поседовати пре свега стручна знања, услед чега нису нужно спадале у ред најмоћнијих властелина. Ипак, свакако да им је стална присутност уз владара давала велику могућност да утичу на њега. Личности логотета углавном нису ближе познате. Издвајају се ипак међу њима већ поменути Прибац, отац кнеза Лазара,⁹⁷ као и први српски патријарх Јоаникије који је пре доласка на чело цркве био логотет Стефана Душана.⁹⁸ Дужност протовестијара била је пак да се брине о владаревим финансијама.⁹⁹ Имајући на уму природу посла који је требало да обављају, не изненађује што се са овом титулом, током владавине Стефана Душана и његовог сина, срећу угледни Которани.¹⁰⁰

91 Р. Михаљчић, *Сјавилац*, 9–18; М. Благојевић, *Државна ујрава*, 31–35.

92 Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, 89, нап. 16.

93 Р. Михаљчић, *Сјавилац*, 18.

94 Д. Јечменица, *Прва сјонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2009) 32, 35; М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 145; М. Динић, *О Николи Алјомановићу*, Београд 1932, 3, 5; Р. Михаљчић, *Сјавилац*, 10–11, 15–17.

95 Р. Михаљчић, *Сјавилац*, 18.

96 *Душанов законик*, 80, 102, 158, 199; М. Благојевић, *Државна ујрава*, 167–170; *Лексикон српској средњеј века*, 369–370 (М. Благојевић).

97 М. Пуцић, *Сјоменици српски II*, Београд 1862, 47; М. Благојевић, *Државна ујрава*, 168, 181.

98 Данило и други, *Живошти краљева и архиепископској српских*, 378.

99 М. Благојевић, *Државна ујрава*, 186–188; *Лексикон српској средњеј века*, 596 (М. Благојевић).

100 М. Благојевић, *Државна ујрава*, 188–190.

Управу над условно речено локалним пословима српски владари су најпре, чини се, потпуно препуштали превасходно властели која је својим поседима била везана за одређени крај државе. Стога их је Тарановски назвао *йосредујућим властџима*. Исправно је приметио да њихова подређеност није била административно-дисциплинска већ је потицала од личне покорности владару.¹⁰¹ Међу њима се на првом месту истичу личности са титулом жупана, која се није добијала од владара, већ се наслеђивала у оквиру властеоске породице.¹⁰² Ову титулу носили су многи побочни чланови династије Немањића, што речито говори о њеном значају. Тако су са њом забележени Првослав, син великог жупана Тихомира, најмлађи Вуканов син Димитрије, син краља Владислава Деса, као и потомци хумског кнеза Андрије.¹⁰³ Поред њих и друге личности за које можемо закључити да су утицајне срећу се са овим звањем. Када су се помирили краљ Милутин и видински кнез Шишман потоњи је узео за жену ћерку великог жупана Драгоша.¹⁰⁴ Родоначелник породице у историографији познате под именом Бранковићи био је Младен, који је 1319. забележен у документима са титулом жупана. Тада је он пресудио да је жупан Тољен дужан Дубровчанину Хлапу Валетићу.¹⁰⁵ Као значајни ктитори жупани се истичу у време владавине Стефана Душана. Цркву посвећену Благовештењу у Карану подигао је жупан Петар Брајан.¹⁰⁶ Исту посвету имао је манастир Добрун, у чијем су подизању учествовали жупан Прибил и његови синови Петар и Стефан.¹⁰⁷ Сасвим је извесно да управитељи појединих делова државне територије нису искључиво носили титулу жупана. Могле су то свакако бити и личности са звањима кнеза, како то показују имунитетне одредбе у повељама краља Милутина крајем XIII века.¹⁰⁸

Развијање извесног система локалне власти запажа се управо у време владавине краља Милутина. Наиме, најпре се у крајевима освојеним од

101 Т. Тарановски, *Историја српској йрава*, 210–211.

102 М. Благојевић, *Државна уйрава*, 39, 41–42.

103 А. Соловјев, *Одабрани сйоменци српској йрава (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 60, 64; Љ. Стојановић, *Сйаре српске йовеље и йисма I–I*, Београд 1929, 5; М. Динић, *Хумско-йребињска властџела*, Београд 1967, 4–6; М. Благојевић, *Државна уйрава*, 40.

104 Данило и други, *Живойи краљева и архиейскоја српских*, 119.

105 Љ. Стојановић, *Повеље и йисма I–I*, 39; К. Јиречек, *Сйоменци српски*, Споменик СКА XI (1892) 103.

106 И. Ђорђевић, *Зидно сликарсйво српске властџеле у доба Немањића*, Београд 1994, 88, 94, 140–141.

107 *Исйо*, 94, 143–144.

108 Д. Живојиновић, *Повеља краља Милујина Хиландару йрејходно йрийисивана њејовом брају Драјујину*, ССА 9 (2010) 7; *Сйоменци за средновековнајта и йоновайта истйорија на Македонја*. Том I, *Грамоји зайиси и друја докуменйарна йража за манасйирије и црквийе во скојскајта обласй*, ур. К. Илиевска, П. Миљковић-Пепек, В. Мошин, С. Николовска, Н. Ношпаљ-Никуљска, К. Петров, В. Славева, Т. Томоски, Скопје 1975, 200, 211, 223, 229.

Византије појављују кефалије, што говори о пореклу те институције у српској држави. Потребно је назначити да је термин *кефалија* у доба византијске династије Палеолога коришћен првенствено за означавање управника провинције. Постављани су од стране цара без назначеног рока службовања. Кефалије су били цивилни и војни администратори са извесним судским компетенцијама. Преко њих су се спроводила упутства централне власти. Имали су право на убирање одређених прихода од којих су се издржавали и финансирали трошкове управе. Њихова надлежност протезала се над градом и околином. Постојале су и „опште кефалије” задужене за знатно шире подручје.¹⁰⁹ Подаци из имунитетних формула српских аката издатих крајем XIII века односе се на скопског кефалију.¹¹⁰ Последње године владавине краља Милутина среће се и кефалија Илија у Зети.¹¹¹ Изнета је разложна претпоставка да је он био „општи кефалија”.¹¹² Надлежности кефалија се у овим документима не помињу, али разложно је претпоставити да су биле сличне као у Византији, посебно на територији која јој је некада припадала. С друге стране, у време Милутиновог краљевања појављују се информације да је владар препуштао одређене делове територије властели на управу. Дарујући манастиру Св. Ђорђа код Скопља село Речице, краљ Милутин је прописао да његовим становницима не сме наредити извршење неке работе ни онај „*комоу се дастъ жоупа Положка на дрѣжавоу*”.¹¹³ Надаље се у истом документу наглашава да власт над селом нису смели да имају ни *владалци* онога који држи поменуто жупу.¹¹⁴ Под *владалцима* се мислило у овом случају на људе који су били у служби управника жупе.¹¹⁵ Није искључено да су и неки од горе поменутих жупана добили на управу одређене делове земље, али подаци о томе нису сачувани.

Детаљнија обавештења о систему локалне управе налазимо у *Душановом законуку*. Неколико његових одредби из другог дела јасно сведоче да се она заснивала на кефалијама и властели којима је део територије дат у „државу”.¹¹⁶ Уз то је у 134. члану наведена могућност да се неком дарује читава жупа као баштина, на основу чега би властелин такође стицао пра-

109 Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 71–96.

110 *Споменици за средновековна и њонова историја на Македонија*, 212, 236; В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средновековних ћириличких повеља*, 333; М. Благојевић, *Државна управа*, 248–250.

111 К. Јиречек, *Споменици српски*, 24; М. Благојевић, *Државна управа*, 250–251.

112 М. Благојевић, *Државна управа*, 251.

113 *Споменици за средновековна и њонова историја на Македонија*, 223; М. Благојевић, *Српско краљевство и државе*, 150.

114 *Споменици за средновековна и њонова историја на Македонија*, 223.

115 М. Благојевић, *Српско краљевство и државе*, 150; *Лексикон српског средњег века*, 85 (М. Благојевић).

116 *Душанов законик*, 108, 114, 115, 210, 217, 219; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 209.

во управе.¹¹⁷ Истакнуто је с правом да је постојала разлика између држања поседа као баштине и као државе.¹¹⁸ Познато нам је да је кнез Војислав лично поседовао само два села у жупи Брвеник када ју је 1363. разменио за звечанску жупу са челником Мусом.¹¹⁹ Овде је очито дошло до замене поседа којима су властелини управљали као „државама”.¹²⁰ За разлику од баштине, нема назнака да су се „државе” наслеђивале, те се обично сматра да су даване на доживотну управу властели.¹²¹ Према одредби из првог дела *Законика*, властелин који би на *преселици*¹²² из мржње опленио земљу или попалио куће или учинио друго дело губио је само ту државу и није му требало давати другу на управу.¹²³ Међутим, у другом делу *Законика* се за практично истоветан прекршај, само без помињања *преселице*, предвиђала, како је већ речено, знатно оштрија казна, на основу чега се може рећи да је то дело третирано као невера.¹²⁴ Додајмо да се у 49. члану и крајиште којим је управљао властелин означава као држава.¹²⁵ Сходно пак 157. члану да се закључити да су кефалије постављане у *смесним* жупама где су били измешани црквени, владарски и властеоски поседи.¹²⁶

Прописи *Душановој законика* осветљавају нам и какве су биле дужности властелина који су имали државу и кефалије. Посебно се подвлачила њихова одговорност за сузбијање крађа и разбојништава. Крајишници су, према 49. члану, имали обавезу да надокнаде сву штету коју почини непријатељска војска која уђе у српску државу преко њихове области, те се опет преко ње врати назад.¹²⁷ У извесном смислу он је допуњен у другом делу истог правног споменика одредбом да су крајишници били дужни да намире штету у седмоструком износу ако би разбојници прешли преко њиховог подручја.¹²⁸ Господари села у којима би се нашли лопов или

117 *Душанов законик*, 102, 199; Т. Тарановски, *Историја српској права*, 210.

118 Т. Тарановски, *Историја српској права*, 210.

119 М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседга*, 145.

120 А. Соловјев, *Једна српска жуја за време царсџва*, Гласник СНД 3 (1928) 25; Т. Тарановски, *Историја српској права*, 209; М. Благојевић, *Српско краљевсџво и 'државе'*, 152.

121 А. Соловјев, *Једна српска жуја за време царсџва*, 25 нап. 6; Т. Тарановски, *Историја српској права*, 210.

122 Није сасвим јасно шта је означавао термин *преселица*. По тумачењу Милоша Благојевића означавао је пресељење властелина из једне „државе” у другу: М. Благојевић, *Терминологија Душановој законика*, 13–14.

123 *Душанов законик*, 86, 170.

124 Вид. текст везан за напомену 55.

125 *Душанов законик*, 85, 166; М. Благојевић, *Српско краљевсџво и 'државе'*, 150.

126 *Душанов законик*, 108, 209; М. Благојевић, *Државна ујрава*, 254; М. Благојевић, *Реформа државне ујраве и Душанов законик*, Душанов законик – 650 година од његовог доношења, Бања Лука 2000, 67.

127 *Душанов законик*, 85, 166; М. Благојевић, *Крајишџа средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1987/1–2, 31.

128 *Душанов законик*, 85, 166; М. Благојевић, *Крајишџа средњовековне Србије*, 31.

разбојник морали би такође да плате за све што су ови починили. Уз то су имали бити кажњени као и они. Предвиђено је, иначе, да се разбојник обеси наглавачке, а лопов ослепи.¹²⁹ Из формулације члана није сасвим јасно да ли је овако тешка казна требало да снађе непосредног господара села или можда и управника „државе” у којој се оно налази. Надлежност над путевима била је такође предата у руке кефалија, судија и властеле, како се то види из 157. и 160. члана *Законика*. Прецизира се да је њихова дужност била да организују страже на путевима, те да надокнаде штету коју би путници претрпели. Цар је само преузимао на себе да исплати оштећене странце, трговце и калуђере, али би и он после имао да тражи исплату од оних којима су путеви предати на чување. Опет, кефалије су имале даље да терете стражаре, разбојнике и лопове. Такође, кефалије и страже имали су да плате и за изгубљене ствари ако то оштећенима потврди порота.¹³⁰ Задатак кефалија и управника „држава”, према 178. члану, био је и да сарађују са судијама. Било је дефинисано да им судије пишу ради кажњавања оних који су одбили да приме њиховог пристава ради извршења пресуде. Уколико не би спровели судијин налог, имала их је снаћи иста казна као преступнике,¹³¹ што је подразумевало одузимање читаве имовине.¹³² Без царевог одобрења, према 184. члану *Законика*, властела и кефалије који су управљали трговима нису смели примити ничијег зависног човека у тамницу. Запређено им је огромном казном од 500 перпера ако би то учинили.¹³³ Ови прописи недвосмислено указују на јасне хијерархијске односе и предвиђену координацију између различитих нивоа власти. Текст 194. члана казује да су кефалије учествовале у суђењима. Овом одредбом било им је забрањено да узимају глобе од црквених људи када су се суђења одвијала пред њима и представницима црквених установа.¹³⁴ Мислило се у овом пропису свакако на мешовите парнице у којима је једна од страна био човек подложен цркви.¹³⁵ Као једна од инстанци пред којом су имали да се суде Дубровчани поменуте су кефалије и у повељи цара Душана из 1349, у повељи за грађане општине под Св. Срђем.¹³⁶ Извесним нам се чини да су и управници „држава” могли учествовати у суђењима, мада се таква њихова надлежност не спомиње у *Законику*. Такав став износимо имајући

¹²⁹ Душанов законик, 105, 204–205.

¹³⁰ Душанов законик, 108–109, 209–211; М. Благојевић, *Државна ујрава*, 254–255.

¹³¹ Душанов законик, 114, 217; Наведено дело било је познато по називу одбој. Вид. Т. Тарановски, *Историја српској права*, 376–377; *Лексикон српској средњеј века*, 463 (Р. Михаљчић).

¹³² Душанов законик, 96, 188.

¹³³ Душанов законик, 115, 219.

¹³⁴ Душанов законик, 118, 222; М. Благојевић, *Државна ујрава*, 255–256.

¹³⁵ Т. Тарановски, *Историја српској права*, 528–529.

¹³⁶ Д. Јечменица, *Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два праћећа акћа*, ССА 11 (2012) 39; М. Благојевић, *Државна ујрава*, 256.

на уму да су приходи од судских глоба морали бити значајни. Тешко је поверовати да је њихов једини приход био право на половину прихода од жира који роди у жупи. То је, наиме, једини њихов приход који се помиње у *Законику*.¹³⁷ Када је о кефалијама реч, у првом делу истог правног споменика било је назначено да они свој доходак имају узимати по закону, те да жито, месо и вино могу куповати упола цене.¹³⁸

Мало се тога може рећи о томе како је систем изложен у *Душановом законику* функционисао у пракси. Зна се да је Стефан Душан неким својим рођацима и властелинима дао на управу велике области. Наведимо као пример да је Тесалију поверио кесару Прељубу, Епир свом полубрату деспоту Симеону Палеологу, а албанске крајеве шураку Јовану Комнину Асену.¹³⁹ Тиме је њихова моћ изузетно порасла, те није чудо што су неколико година након смрти цара Душана, Симеон (који се прогласио за цара) и Јован Комнин Асен успели да отцпе велике делове територије од српске државе у доиста специфичним околностима.¹⁴⁰ Значајне и простране области на управу није добијала само властела у новоосвојеним областима од Византије, већ су оне постојале и у другим крајевима државе. Растислалићи су се, ослањајући се на Угарску, до 1359. године осамосталили у области Браничева и Кучева.¹⁴¹ Велики челник Димитрије, који је преминуо 1359, имао је у западним крајевима велику „државу” која је обухватала Дабар, Дрину, Гацко и Рудине.¹⁴² Сасвим је јасно да су сви они имали другачији однос према владару у односу на кефалије које су управљале једним градом и његовом ближом околином. Нажалост, не знамо пуно о томе како је ова моћна властела формирала свој однос са припадницима елитног слоја у својој „држави”.

Неопходно је зато на овоме месту опазити да нам поједини извори кажу да је било хијерархијског односа унутар самог властеоског слоја. Тако је цар Стефан Душан означио Иванка Пробиштитовића деспотовим властелином у повељи коју му је 1350. издао.¹⁴³ Од познатих деспота у српској држави у ово време једино долази у обзир Јован Оливер, имајући у виду положај Иванковихседа.¹⁴⁴ У повељи коју је сам Јован Оливер

¹³⁷ *Душанов законик*, 114, 221; С. Шаркић, *Средњовековно српско право*, Нови Сад 1995, 79, закључује на основу поменутог прописа да је део прихода жупе управник „државе” задржавао за себе.

¹³⁸ *Истио*, 87, 171.

¹³⁹ Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан*, 173, 175, 195–197, 202.

¹⁴⁰ Детаљније о томе: Р. Михаљчић, *Крај српској царстви*, Београд 1989², 14–23, 30–32.

¹⁴¹ М. Динић, *Растислалићи. Прилој историји распадања српској царстви*, ЗРВИ 2 (1953) 139–144; Р. Михаљчић, *Крај српској царстви*, 28–30.

¹⁴² Љ. Стојановић, *Сџари српски зайиси и најџиси I*, Београд, 1902, 41; Р. Михаљчић, *Крај српској царстви*, 39; М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе”*, 152.

¹⁴³ В. Алексић, *Повеља цара Сџефана Душана власџеличићу Иванку Пробишџитовићу*, 73.

¹⁴⁴ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власџеле у доба Немањића*, 162; В. Алексић, *Повеља цара Сџефана Душана власџеличићу Иванку Пробишџитовићу*, 77.

као велики слуга, негде између 1332. и 1341, издао манастиру Светог Димитрија у Кочанима, забранио је било коме, како краљевом тако и свом *владалицу*, да угрожава посед који је доделио поменутом храму.¹⁴⁵ Термин *владалац* се могао односити генерално на службеника, повереника, владара или управника имања,¹⁴⁶ стога није сасвим извесно какав је био друштвени статус такве особе у служби властелина. Значајне податке за разматрање хијерархијских односа међу властелом пружа повеља цара Уроша из 1363. којом су челнику Муси дати град и жупа Брвеник у замену за град и жупу Звечан, који су прешли у посед кнеза Војислава Војиновића. Приликом набрајањаседа који су припадали брвеничкој жупи наведено је 31 село које је припадало властелинима.¹⁴⁷ За само два од њих се наводи да су била села кнеза Војислава, како смо назначили, док су остала углавном припадала властелинима непознатим из других извора.¹⁴⁸ Значајно је, међутим, да се за село Доњу Трескавицу наводи да је припадала кнежевом човеку Срђевићу.¹⁴⁹ С разлогом се претпоставља да је „кнежев човек“ био син попа Срђа, који је у повељи за манастир Бањску наведен као поседник села Трескавице.¹⁵⁰ Остаје стога питање како је он доспео у зависност према кнезу Војиславу и какав је статус уживао будући да је био син свештеника. Не знамо ни које су биле његове обавезе према кнезу. Идентична запитаност важи и за, по имену непознатог, поседника села Граничани, који је био човек извесног војводе.¹⁵¹ Такође није јасно у каквом су односу били остали властелини према кнезу Војиславу, односно челнику Муси. Александар Соловјев је назначио да је Муса имао право да оне дажбине које су припадале цару тражи од њих.¹⁵² Све наведено у извесној мери ремети слику која се може прочитати из законских споменика, према којој су сви властелини, бар начелно, били у истоветном односу према владару. Изгледа нам да су моћни властелини на неки начин успевали да потчине себи друге припаднике елитног слоја. Тиме би се додатно могла објаснити њихова снага и потенцијал за стварање самосталних области које су показали већ у време владавине Стефана Душана, а о чему ће бити још речи у овом тексту.

145 Д. Живојиновић, *Повеља великој слуге Јована Оливера Манастиру Светиој Димитрија у Кочанима*, ССА 11 (2012) 26–27.

146 *Лексикон српској средњеј века*, 85–86 (М. Благојевић).

147 М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени њоседа*, 144–145; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царсџва*, 28, 38–39.

148 М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени њоседа*, 144–145, 149–151; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царсџва*, 39.

149 М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени њоседа*, 145.

150 В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких њовелја*, 464; М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени њоседа*, 150, нап. 6.

151 М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени њоседа*, 145, 152–153.

152 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царсџва*, 39.

Поред вршења војне службе и давања соћа, српски властелини су имали обавезу и право давања савета владару.¹⁵³ Неопходно је рећи да се таква тврдња може само посредно поткрепити, пошто у сачуваним законским зборницима и повељама нема података о томе. Примећује се да чак и у *Душановом законнику* нема ниједне речи о саборима. Такву обавезу имало је племство у другим средњовековним државама. Истовремено, то саветовање је била и владарева дужност.¹⁵⁴ Такође, владарева милост према племству се испољавала кроз вођење поверљивих разговора.¹⁵⁵ Релативно су бројни подаци који нам указују на то да је српска властела ревностно испуњавала обавезу саветовања владара. Чинила је то у извесном смислу како на државним саборима, тако још више на ужим скуповима угледне властеле које можемо назвати саветима. Узимајући у обзир да је тема сабора и савета јако широка, овом приликом скренућемо пажњу само на неке њихове сегменте како би ближе осветлили однос владара и властеле.

Хронолошки посматрано, први познати сабор у време династије Немањића одржан је поводом питања појаве јеретика у држави Стефана Немање. Податке о њему пружа Стефан Немањић, који бележи да је његов отац, сазнавши од једног војника да се појавила јерес, одмах позвао епископа Јефтимија, монахе са њиховим игуманима, јереје и старце, као и „вѣлмоужѣ своѣ ѿт[ъ] мала и до вѣлнка нхъ”.¹⁵⁶ Такав састав учесника сабора по нашем суду суштински се није мењао ни касније. Мишљења смо, наиме, да нема потребе као њихове учеснике означавати дворске чиновнике, војне заповеднике, обласне управнике и високе судије, како је то чинио Никола Радојчић,¹⁵⁷ пошто су сви они свакако по свом друштвеном статусу спадали у ред властеле.¹⁵⁸ Исправно је пак исти аутор приметио да су током читавог трајања институције сабора сами српски владари одлучивали када ће сазвати сабор и о којим питањима ће он расправљати. Није постојао случај да је српским владарима наметнуто сазивање овог тела.¹⁵⁹ Известан опрез се доиста мора задржати, јер сви извори који говоре о саборима потичу од самог владара или његових хагиографа. Сви нама данас познати сабори из доба Немањића могу се поделити у више група, с обзиром на сврху због које су сазвани или на питања која су била изношена на њима. Први позна-

153 С. Шаркић, *Правни положај власнеле у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду XLIV/1 (2010) 12–14; Т. Тарановски, *Историја српској права*, 35.

154 М. Bloch, *Feudalno društvo*, 220, 279, 283, 308, 315, 323, 393; G. Althoff, *(Royal) Favor*, 252; М. С. Rady, *Nobility, Land and Service*, 39, 159, 171, 176.

155 G. Althoff, *(Royal) Favor*, 252.

156 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 32.

157 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 200, 210.

158 Т. Тарановски, *Историја српској права*, 189, с правом као учеснике сабора означава владара, поглавара цркве, свештенство и властелу.

159 *Исто*, 212.

ти сабор из времена владавине Стефана Немање је уједно и једини на коме се помиње решавање тако важног верског и државног питања као што је обрачун са јеретицима.¹⁶⁰ Сабори су често сазивани поводом устоличења или крунисања новог владара. Добро је познат сабор који је сазвао Стефан Немања 1196. поводом свог повлачења са престола и предаје власти сину Стефану. Сведочанства о том скупу оставили су Немањини синови Стефан и Сава, те Доментијан и Теодосије.¹⁶¹ Своју одлуку Немања је обзнанио окупљенима, али нема података да су они на било који начин утицали на њу. Сава бележи да је сам поставио Стефана на престо и благословио га том приликом.¹⁶² Пре тога су по речима истог писца окупљени плакали и молили да их не напушта.¹⁶³ Из тога се ипак не сме извучити било какав закључак о неком утицају властеле на владара. На крају сабора Немања је позвао на мир властелу и своје синове, истичући да имају међу собом правду и да не заборављају да чине милостињу.¹⁶⁴ По Теодосијевим речима, након што је Немања са епископом благословио сина за самодршца, властела се поклонила новом владару и пожелела му дуг живот. Након тога уследио је пир на коме су, каже се, властелини даровани и од старог и од новог владара сходно свом узрасту.¹⁶⁵ Смисао овог чина био је свакако да обезбеди верност припадника највишег друштвеног слоја новом владару. Могло је то бити посебно значајно будући да Стефан Немања није оставио престо најстаријем сину Вукану. Приликом коришћења Теодосијевог житија, ваља увек имати на уму да је он писао више од једног века удаљен од овог догађаја. С друге стране, у ширем смислу то му може додати вредност, јер је могао кроз њега на изванредан начин пренети суд свог времена о томе како је сабор требало да изгледа. Остаје ван сваке сумње Радојчићев став да су позвани на сабор били ту само да саслушају одлуку владара.¹⁶⁶

Управо је Теодосијево *Житије Светиої Саве* једини извор у коме се наводи сазивање сабора поводом крунисања Стефана Немањића за краља. Важно је то нагласити пошто он тај чин погрешно смешта у време након што је српска црква 1218/1219. стекла аутокефалност, наводећи да је сам обред обавио архиепископ Сава.¹⁶⁷ Подстицај за сабор је, по писцу, дао

¹⁶⁰ *Истѡ*, 215.

¹⁶¹ Свети Сава, *Сабрана дела*, пр. Т. Јовановић, Београд 1998, 154–163; Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 50; Доментијан, *Житије Светиоїа Саве*, пр. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 2001, 66–67; Теодосије, *Живот Светиоїа Саве*, 36–39.

¹⁶² Свети Сава, *Сабрана дела*, 158; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 69, 217–218.

¹⁶³ Свети Сава, *Сабрана дела*, 156, 158.

¹⁶⁴ *Истѡ*, 162.

¹⁶⁵ Теодосије, *Живот Светиоїа Саве*, 38–39.

¹⁶⁶ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 218.

¹⁶⁷ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 266, нап. 970.

Сава, који је позвао црквене великодостојнике, док је Стефан позвао своју властелу. Обрађајући се на сабору управо властели, Сава је истакао да су многи од њих начелници и власти, ипати и војводе, мали и велики жупани, те да не приличи да онај који њима влада носи исто достојанство и да се исто зове. Поткрепљујући своје образложење, навео је како је он по Божјој вољи постављен за поглавара цркве, због чега би и онај који њима влада требало да се украси „круном царства”. Сви су, по Савиним речима, такво гледиште прихватили са радошћу. Уследило је потом крунисање и помазање миром. Сви су тај чин поздравили и пожелели дуговечност краљу.¹⁶⁸ Теодосијево излагање је значајно јер потенцира да се тек крунисањем Стефан Немањић сасвим уздигао у односу на осталу властелу. Како је то био изузетно значајан чин, Сава је, по њему, преузео на себе задатак да то елитном друштвеном слоју ближе образложи. Управо та чињеница сведочи о томе да се тако крупна промена у државном устројству није могла одиграти без упућености властеле и њене формалне сагласности за тај чин.

Одржавање сабора помиње се поводом крунисања још два српска владара из рода Немањића. Реч је најпре о сабору на коме је 6. јануара 1322. крунисан за краља Стефан Дечански. Истовремено, тада је његов син Душан крунисан за младог краља. Он се укратко помиње у хрисовуљи Стефана III за манастир Дечане из 1330. године.¹⁶⁹ Након што је збацио оца са власти, Стефан Душан је крунисан за краља 8. септембра 1331. у Сврчину. Према речима Даниловог Настављача, нови краљ је најпре писао архиепископу Данилу да жели његовим благословом да прими престо, а онда је сам наредио да буде сазван сабор. Међу учесницима скупа наводе се изричито само црквени представници, али је сасвим јасно да је морала бити присутна и властела.¹⁷⁰ Пошто је сам чин крунисања прослављен, уследиле су свечаности на којима је нови владар богато обдарио архиепископа и читав сабор.¹⁷¹ За ове саборе се може рећи да су имали посебну симболичну важност узимајући у обзир да су оба владара на власт дошла после унутрашњих сукоба. Зато се може рећи да су они за њих били на изванредан начин значајна потврда легитимитета. Поводом крунисања Стефана Душана царском круном 16. априла 1346. у Скопљу, дошло је такође до окупљања државног сабора. Сасвим кратке податке о њему срећемо у два извора. У повељи уз *Законик*, Стефан Душан наводи да је био крунисан од стране патријарха

168 Теодосије, *Животиј Свејшја Саве*, 141–143.

169 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 61; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 2; М. Благојевић, *Српски сабори*, 20; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 109, изразио је сумњу да је реч о државном сабору,

170 Данило и други, *Животиј краљева и архиепископа српских*, 218; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 117–118.

171 Данило и други, *Животиј краљева и архиепископа српских*, 218–220; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 118, 224–226.

Јоаникија и свих архијереја српског сабора, те патријарха бугарског Симеона и свих архијереја бугарског сабора. Молитве и благослов добио је и од сабора Свете Горе, прота, игумана и свих старца тамошњег сабора, те од архијереја грчког престола и читавог сабора.¹⁷² Непознати писац житијне белешке о постављењу српског патријарха Саве (1354–1375) помало нејасно је забележио да је цар Стефан Душан изабрао себи патријарха незаконито, без благослова цариградског патријарха, већ је затражио благослов трновског патријарха и охридског архиепископа, а уз учешће српског сабора.¹⁷³ Учешће властеле се не помиње, али је сасвим извесно да се овај свечани чин није могао одиграти без њеног присуства.¹⁷⁴ Начелно би се могло претпоставити да су и други српски владари сазивали саборе поводом крунисања, али о томе нисмо обавештени.

Очувани извори омогућавају да закључимо да су државни сабори редовно сазивани у вези са избором новог црквеног поглавара.¹⁷⁵ Окупљање сабора ради постављења Арсенија I (1233–1263) за архиепископа забележио је Данило II. Новог архиепископа одредио је дотадашњи архиепископ Сава, који га је и устоличио. Сабор му је само отклицао „на многаја лета”. Након постављења је уследила свечаност на којој је Сава обдарио како духовне, тако и световне учеснике сабора.¹⁷⁶ Укратко и помало штуро овај сабор су споменули Савини хагиографи Доментијан и Теодосије.¹⁷⁷ Поводом избора Арсенија потребно је назначити да је аутор његовог житија истакао да је у време док је био еклесијар цркве у Жичи био вољен од краља и његових *великоименијих бољара*.¹⁷⁸ Добар однос са угледном властелом сигурно је могао бити од користи Арсенију. При коришћењу овог податка мора се ипак бити опрезан, пошто је Данилово дело настало око једног века након Арсенијевог избора за архиепископа.¹⁷⁹ Уз то, наведени исказ се може третирати и као опште место, пошто се и за архиепископа Јоаникија каже да је био вољен од краља Уроша I и његових велможа.¹⁸⁰ Исти писац приповеда и о сабору на коме је за архиепископа изабран Јевстатије I. Након смрти претходног поглавара цркве Јоаникија, краљ Драгутин је, по речима Данила II,

172 *Душанов законик*, 72, 73, 148.

173 Данило и други, *Животи краљева и архиепископских српских*, 380.

174 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 125.

175 *Исти*, 235.

176 Данило и други, *Животи краљева и архиепископских српских*, 250; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 80.

177 Доментијан, *Житије Светиога Саве*, 340–342; Теодосије, *Животи Светиога Саве*, 180.

178 Данило и други, *Животи краљева и архиепископских српских*, 244–245.

179 Сматра се да је своја житија посвећена српским архиепископима Данило написао у време док је и сам био на истом положају (1324–1337): Вид. Г. Мак Данијел, *Генезис и састављање Даниловог зборника*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 220–221.

180 Данило и други, *Животи краљева и архиепископских српских*, 283.

окупио сабор међу чијим учесницима су били епископи, игумани и правоверни бољари. Заједно са поменутима, краљ је тражио погодну личност за највиши положај у цркви. Погодну личност нашао је сам краљ, наког чега је уследило њено постављање на положај архиепископа уз присуство сабора.¹⁸¹ Стиче се утисак да је властела на овом сабору који се датује у 1279. имала извесну саветодавну улогу, мада је коначна одлука била у рукама владара.¹⁸²

Хронолошки посматрано, наредни сабор на коме се бирао српски архиепископ о коме имамо вести одиграо се по смрти архиепископа Саве III (1309–1316), у доба владавине краља Милутина. Сходно Даниловом сведочењу, краљ је сазвао сабор свог отачаства помињући као његове учеснике епископе, игумане, монахе и *великославну власиелу*. Покушавао је краљ, каже аутор, безуспешно три пута за годину дана да обави избор архиепископа. Потом су краљ и сабор дошли до закључка да је тадашњи хиландарски игуман Никодим прави избор, те му је српски владар писао да се прихвати дужности архиепископа.¹⁸³ На основу Даниловог излагања тешко је разлучити да ли се сабор састајао три пута током годину дана или да је исто питање три пута изношено пред исти скуп како је мислио Никола Радојчић.¹⁸⁴ Исто тако остаје нам нејасно зашто је било потребно годину дана да се нађе права личност за положај архиепископа. Помишљало се да је краљ Милутин желео тада да постави управо Данила на чело српске цркве, али да му то, због противљења сабора, није пошло за руком, те је Никодим изабран као компромисно решење.¹⁸⁵ Ослонац за такво гледиште налажен је у житију посвећеном самом Данилу II. Непознати писац тог дела је, наиме, нагласио како је краљ Милутин обећао Данилу да ће га поставити на *ѵресѿю Свейої Саве*.¹⁸⁶ Другачији поглед у вези са читавим питањем изнео је Никола Радојчић, према коме се из описа Данила II не може извући суд о постојању некакве опозиције краљу Милутину. Изнео је уз то став да је такво представљање догађаја имало за циљ да укаже на то колико је части носило звање архиепископа и колико је било тешко доћи до правог канди-

181 *Истѿо*, 308.

182 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 90–91.

183 Данило и други, *Живѿиѿи краљева и архиеѿискоѿа српских*, 115–116; више о Никодиму као хиландарском игуману: В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани средњеѿеѿе века*, пр. М. Живојиновић, Београд 1999, 34–45; Д. Живојиновић, *Архиеѿискоѿоѿ Никодим I*, ИЧ 60 (2011) 102–105.

184 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 99–100.

185 С. Станојевић, *Српски архиеѿискоѿи од Саве II до Данила II (1263–1326)*, Глас СКА СLVIII (1933) 73–74, нап. 75; М. Јанковић, *Данило, бањски и хумски еѿискоѿи*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 85. Драгић Живојиновић је изнео мишљење да се такав развој догађаја може претпоставити с обзиром на то да се избор новог поглавара отегао скоро годину дана: Д. Живојиновић, *Архиеѿискоѿоѿ Никодим I*, 106.

186 Данило и други, *Живѿиѿи краљева и архиеѿискоѿа српских*, 361.

дата. Што је избор био тежи и спорији, тим је постигнута част била већа.¹⁸⁷ Што се тиче краљевог обећања које је поменуо Данилов Настављач, сматрао је да је оно било опште и да се није морало одмах испунити након смрти Саве III. Такав утисак су пишчеве речи оставиле, јер је одмах потом описана смрт поменутог архиепископа.¹⁸⁸ Остаје, међутим, логично питање зашто је писац баш на то место ставио причу о краљевом обећању архиепископског трона Данилу, које уосталом за свог живота није испунио. Уз то вреди упозорити да је избор новог архиепископа дошао на ред у политички деликатном тренутку за краља Милутина. Наиме, добро је познато да је његов брат Драгутин преминуо 12. марта 1316. године. Током наредних месеци или 1317–1318. краљ Милутин је затворио свог синовца Владислава и заузео његову територију, укључујући и градове Мачву и Београд.¹⁸⁹ Стога је питање колико је краљ имао времена да се позабави избором новог црквеног поглавара. Поред тога, његов потез против синовца могао је изазвати политичке турбуленције. Поуздан одговор на питање о држању властеле у вези са избором архиепископа по смрти Саве III не може се дати.

Сам Данило изабран је за архиепископа 14. септембра 1324, такође на државном сабору. Напоменимо да је краљ Стефан Дечански (1321–1331) позвао Данила из Свете Горе не откривајући му своју намеру да га постави за архиепископа.¹⁹⁰ Наводно је по Даниловом доласку изненада сазван сабор.¹⁹¹ Међу учесницима сабора властела је директно назначена само у једном рукопису житија посвећеног Стефану Дечанском.¹⁹² У истој хагиографији се каже да је Данила краљ изабрао пошто се о њему посаветовао са сабором који је онда и сам замолио хумског епископа да се прихвати новог положаја.¹⁹³ Исти аутор у Даниловом житију пише да се избор одиграо краљевом одлуком и сагласношћу читавог сабора.¹⁹⁴ У оба састава се наглашава да је све учињено по законским обичајима.¹⁹⁵ Сходно изнетим описима проистиче да је краљ коме је припадала кључна улога у избору архиепископа по том питању имао да се консултује са сабором. Чини се доиста да је у случају избора Данила за поглавара српске цркве то саветовање било

187 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 99–100.

188 *Истио*, 99.

189 С. Ђирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, ПКЈИФ 74 (2008) 1–4, 12; М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 74; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 68–69.

190 Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 175, 362.

191 *Истио*, 362.

192 Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 176; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 111.

193 Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 176.

194 *Истио*, 362–363.

195 *Истио*, 176, 363; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 112.

више формалне природе. Из времена владавине династије Немањића сачуван је податак да је други српски патријарх Сава IV (1354–1375) изабран за црквеног поглавара од стране цара Стефана Душана на српском и грчком сабору одржаном у граду Серу.¹⁹⁶ Интригантно је у извесном смислу што се одржавање сабора не помиње када је реч о избору Савиног претходника Јоаникија (1338–1354) за архиепископа. Непознати писац житијне белешке о Јоаникију само кратко саопштава да је Стефан Душан поставио свог логотета на престо Светог Саве.¹⁹⁷ Могло би се наслутити да је писац, иначе нерасположен према првом српском цару, намерно изоставио помен сабора у овом случају. Да се то постављење одиграло на сабору претпоставили су и ранији истраживачи.¹⁹⁸ Симптоматично је и то што писац истиче да је Јоаникије био краљев логотет, чиме као да је хтео нагласити незадовољство што то није била особа из монашких кругова.

Све до времена владавине Стефана Душана нема сачуваних података који би указивали на то да су владари објављивали своје законе на саборима или да су их заједно са њима доносили.¹⁹⁹ Међутим, у заглављу знаменитог *Душановој законика*, који носи датум 21. мај 1349, стоји да је установљен од сабора са патријархом Јоаникијем, архијерејима и свештенством, самим царем и његовом малом и великом властелом.²⁰⁰ Под овим изразом свакако не треба подразумевати да је сабор израдио законик, већ да је он на њему проглашен.²⁰¹ Тако обиман посао заиста тешко да би се и могао обавити на скупу какав је сабор. Вероватна је претпоставка да га је израдила владарева околина.²⁰² Без обзира на то, сматрамо да се на изношење законика пред сабор и наглашавање његове улоге мора обратити пажња, поготово што у две своје повеље цар Душан наводи заједнички рад са сабором. Тако у повељи од 21. маја 1350. властеличићу Иванку Пробиштитовићу српски владар наглашава да је са сабором окупљеним у Скопљу обновио, саставио и узаконио „всакѧ правнѧ светнѧх и божѧствѧннѧх црѧквѧх и прѧчнѧх записовѧти хрѧсовѧне словеса царѧска коѧмѧждѧ прѧтнѧвѧ делѧ еѧ”.²⁰³ Слично, мада нешто мање јасно, стоји и у царевој повељи анагносту Драгоју, која је издата истог дана када је обнародован и *Законик*.²⁰⁴ Додуше, мора се рећи да се у овим документима не

196 Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 380; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 139–140.

197 Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 378.

198 С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд 1898, XXVI; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 177.

199 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 236–239.

200 *Душанов законик*, 75, 149.

201 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 241.

202 *Исто*, 241.

203 В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштићу*, 73.

204 В. Петровић, *Повеља цара Стефана Душана анагносту Драгоју*, ССА 15 (2016) 46.

говори директно о *Законику* већ о обнављању права и привилегија црква и манастира, као и осталима који су на то имали право, а реч је о властели.²⁰⁵ Ваља ипак имати у виду да се у 39. и 40. члану *Душановој законика* управо утврђује сигурност уживања властеоских баштина за оне који поседују документе о њима.²⁰⁶ Повеље Иванку Пробиштитовићу и анагносту Драгоју могу се тако видети као конкретизација онога што је начелно прописано у *Законику*. Такође, потребно је назначити да су чланови од 48. до 63. потпуно посвећени властели.²⁰⁷ Отуда се, чини нам се, и може објаснити истицање учешћа сабора у законодавном раду на сабору у Скопљу. Такав један скуп био је права прилика да се властела упозна са важним прописима који би требало да важе на читавој територији царства. Стога се чини да је то био неопходан владарев корак у доношењу *Законика*, иако институција сабора није израђивала његове прописе. Сам цар је у другом делу *Законика* истакао да је његов први део узаконен на сабору.²⁰⁸ За други део *Законика* донетог између 6862. године од стварања света односно 1. септембра и 31. августа 1354. немамо такву потврду. С пуним правом је упозорено да се стога његово доношење не може повезивати са сабором у Серу одржаним новембра 1354.²⁰⁹ Извесно је и поред тога да су и додатне новеле објављене на сабору. Помен тог сабора налазимо у 164. члану *Законика* којим је дефинисано да ће за пријем туђих зависних становника пре сабора важити казне прописане у првом *законику*.²¹⁰ Време одржавања тог сабора не може се поуздано утврдити.²¹¹ Поводом *Душановој законика* потребно је напоменути да постоје назнаке да је он потврђен на државном сабору у Скопљу априла 1357. у време владавине цара Уроша (1355–1371). Наиме, у повељи којом је двојници которских властелина доделио острво Мљет, цар је навео како је у договору са сабором утврдио правила која је одредио његов отац.²¹² Постоје чак извесне индиције да га је

205 Т. Тарановски, *Историја српској права*, 179.

206 *Душанов законик*, 83, 163.

207 Ђ. Бубало, *О Душановом законнику (Постанак, састав, значај и судбина)*, Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, Београд 2010, 17.

208 *Душанов законик*, 104, 203.

209 А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, 400 нап. 3; Ђ. Бубало, *О Душановом законнику*, 14.

210 *Душанов законик*, 111, 212–213; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, 400 нап. 3.

211 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 138–139, сматрао је да је он одржан 1354. у Скопљу, ослањајући се на повељу цара Душана којом се утврђује властелинство цркве Вавдења Богородице у Архилјевици у којој се помиње одржавање сабора. Такво датовање је, међутим, спорно између осталог зато што се у повељи помиње патријарх Сава, који је на том положају био од новембра 1354. године. Начелно се зато може рећи да је повеља настала у току 1354. или 1355. док се прецизније датовање не може дати. Вид. Ж. Вујошевић, *Архилјевичка хрисовуља цара Стефана Душана*, *Иницијал* 1 (2013) 245, 251–252.

212 Р. Михаљчић, *Мљетске исјаве цара Уроша*, 73; Ђ. Бубало, *О Душановом законнику*, 23.

цар Урош и допунио током своје владавине.²¹³ Прихватимо ли тезу да је дошло до потврђивања *Законика*, несумњиво је да се то одиграло на сабору. То је и сасвим логично узимајући у обзир на који начин је он и донесен. Може се констатовати да се проглашавање изузетно важних закона морало одиграти на државним саборима на којима је властела имала значајно место. Како је већ речено, нема података да је она ометала владареву активност на пољу законодавства.

Један запис архиепископа Никодима пружа нам податке о сабору за који можемо рећи да је сазван због важног политичког питања. Аутор записа наине бележи да је између краљева Милутина и Драгутина постојао сукоб, а да је он, у време када је био игуман Хиландара, био на основу одлуке браће и српског сабора послан у Цариград. Тада су царску титулу у Византији носили Андроник II, те његов син Михаило IX и унук Андроник III, док је патријарх био Нифон.²¹⁴ Тачан датум одржавања овог сабора је немогуће одредити, мада је извесно да се то догодило у периоду између 1312. и марта 1314. године.²¹⁵ Није сасвим јасно какав је био циљ Никодимове мисије и која је овлашћења добио од браће и сабора. Сам је написао да је у Цариграду примио духовну утеху, смирење и јединство сходно коме треба да се уједине браћа и српска земља.²¹⁶ Из тога се може разабрати да се његов задатак у византијској престоници односио на питање измирења међу браћом. Остаје нејасно каква је била улога Византије у вези са овим питањем.²¹⁷ Сасвим је логично да се све то тицало властеле која је имала важну улогу у рату између Милутина и Драгутина, како је већ споменуто.

Из друге деценије XIV века имамо помен и о два сабора који су организовани у специфичним околностима. Реч је о саборима које су окупили краљица Јелена и њен син Драгутин када су предосетили да ће убрзо преминути. Писац краљичиног житија Данило заблежио је да су уз њу били најчаснији монаси и јереји и *бољари* када је почела јаче да побољева. Након што их је обавестила да јој се приближава крај живота окупио се сабор на њеном двору у Брњацима. Саопштава се даље да је краљица свима окупљенима од малих до великих дала поуку. Сахрана, међутим, није обављена одмах по краљичиној смрти, већ се сачекао долазак краља Милутина са властелом и архиепископа са својим клиром. Сви они заједно су учествовали у прено-

213 С. Ђирковић, *Краљ у Душановом законик*, ЗРВИ 33 (1994) 157–159.

214 Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски зайиси и најѣйиси* I, 22–23.

215 М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 69–71.

216 Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски зайиси и најѣйиси* I, 23; *Сѣтари срѣски зайиси и најѣйиси*, пр. М. Павић, Београд 1986, 53.

217 М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 71–72. Изнет је у вези са овим догађањима став да је на сабору вођена велика расправа услед чега је затражена арбитража у Цариграду: М. Благојевић, *Срѣски сабор*, 19–20.

шењу краљичиног тела до гроба.²¹⁸ Следећи Данилово излагање могло би се рећи да се најпре окупио сабор краљичине области, а потом и државни.²¹⁹ Први се састао крајем 1313. или почетком 1314,²²⁰ а други свакако након 8. фебруара 1314, када је преминула краљица.²²¹ Састајање сабора у оба случаја није морало имати само церемонијални карактер. Мора се имати на уму да је убрзо након смрти краљице Јелене, већ крајем фебруара 1314, млади краљ Стефан подигао у Зети, којом је од раније управљао, побуну против свог оца.²²² Судајући по подацима из Милутиновог житија, главни ослонац Стефану је била властела,²²³ на шта ћемо се касније у тексту подробније осврнути. Окупљање сабора од стране краља Милутина могао би се посматрати и као корак хомогенизације, уколико је предосећао шта његов син може учинити. Посебно зато што није без основа мишљење да је зетска властела била непосредније везана за намесника него за самог владара.²²⁴

Политички значај имало је, како нам се чини, и окупљање сабора од стране Драгутина. Према Даниловом сведочењу, пошто се сабор окупио *спремски краљ* се замонашио. Преостало време колико је још био у животу, Драгутин је, по писцу, искористио да саветује супругу, сина Владислава и властелу како да живе у доброј вери и бране своју државу.²²⁵ Овакав опис нас упућује на размишљање да се сабор 1316. састао не само због краљеве смрти, већ и због веома заплетених политичких односа у то доба, како је то већ претпоставио Никола Радојчић.²²⁶ Вероватно да је Драгутин на поменути начин хтео да оснажи подршку властеле његовом наследнику, слутећи шта се може догодити након његове смрти. Заиста, како је већ поменуто, краљ Милутин је већ 1316. или 1317/1318. напао свог синовца.

Коначно, када је реч о саборима, потребно је назначити да се њихов помен у повељама јавља углавном у вези са владаревим поклонима црквама и манастирима или потврдама властеоских баштина или даровница истим институцијама од стране припадника елитног слоја.²²⁷ Извесно је да сабори обично нису заседали само због тих аката,²²⁸ али су свакако били добра при-

218 Архиепископ Данило и други, *Животни краљева и архиепископског*, 87–94; М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010, 98.

219 Радојчић је сматрао да је у оба случаја реч само о сабору краљичине области: Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 95–97.

220 *Исто*, 95.

221 М. Поповић, *Српска краљица Јелена*, 98.

222 Архиепископ Данило и други, *Животни краљева и архиепископског*, 124–125; М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, Историјски записи 41/4 (1979) 19; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 236; М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 77.

223 Архиепископ Данило и други, *Животни краљева и архиепископског*, 124.

224 *Историја Црне Горе*, 2/1, Титоград 1970, 61 (С. Ћирковић).

225 Архиепископ Данило и други, *Животни краљева и архиепископског*, 47–51.

226 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 97.

227 *Исто*, 243.

228 *Исто*, 244.

лика да се они сачине. Обичај издавања повеља на саборима први пут је забележен у повељи краља Уроша манастиру Св. Петра и Павла на Лиму која се датира у период између 1253. и 1264. године.²²⁹ Краљ Стефан Урош III и његов син цар Стефан Душан заснивали су властелинства својих задужбина Дечана, односно Светих Арханђела код Призрена, на саборима. Најпре се у Дечанској хрисовуљи из 1330. наводи да је краљ са саветом архиепископа Данила, свих епископа и читавог сабора, прогласио своју задужбину за игуманију.²³⁰ Поновно се сабор помиње у завршном делу акта када се детаљно набрајају његови учесници. На том месту се истиче да се краљ *зговорио* са сабором и да је примио савет од њега, као и благослов од архиепископа, свих епископа и игумана о прилозима које је даровао манастиру.²³¹ Договор са сабором је, чини се, био неопходан с обзиром на бројне поседе које су Дечани добили. Требало је пазити да се не задре у права неког другог властелина или црквене институције. Поред тога, краљ је свакако имао у виду и то да на свечан начин обележи подизање своје ктиторије. На то да се на оваквим саборима водило рачуна о томе коме поседи припадају указује нам хрисовуља цара Стефана Душана за његову задужбину Светих Арханђела, која је издата у време између 1348. и 1353. године.²³² У њој се напомиње да је цар са читавим сабором утврдио да је утврђење Вишеград уписано у хрисовуљу призренске епископије. Стога је након разматрања и договора читавог сабора призренској епархији доделио села Млачно, Милопуста и Заплжане у замену за поменуту тврђаву и села Повилско и Врбичани.²³³ Уз то, цар је заједно са сабором запретио духовном санкцијом ономе ко би прекршио ово завештање.²³⁴ Ниже у повељи је наведено да је уз утврђење и поменута два села добио манастир цркву Светог Симеона у Муштутишту и земљу на Блацима, док је епископија у замену добила три села која су већ поменута.²³⁵ Сабор је споменут на још једном месту у овој повељи где је назначено да је, уз патријарха, дао благослов царевој одлуци да игумани Светог Стефана у Бањској, Дечанима и Светим Арханђелима – седе на сабору за посебном трпезом заједно са старешинама манастира Студенице, Милешеве и Сопоћа-

229 В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 227; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 87.

230 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 62–63; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 3; М. Благојевић, *Српски сабор*, 4, 15–16, 22, изнео је гледиште да је у овом случају реч о сабору Српске цркве, односно њеног високог свештенства који је означаван термином „сабор српски”.

231 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 69; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 65; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 116.

232 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђелска хрисовуља*, 16–17.

233 *Истио*, 51, 88.

234 *Истио*, 88.

235 *Истио*, 113.

на, који су означени као забрдски игумани.²³⁶ Овде није сасвим јасно да ли је државни сабор у питању, пошто није извесно да би био употребљен израз да он даје благослов.

Притом, треба посебно имати у виду да је на таквим скуповима и властела нешто нижег ранга имала прилику да се сусретне са владаром. Чини се да у ту групу можемо убројати анагноста Драгоја коме је повеља издата на сабору у Скопљу 21. маја 1349. када је донесен и *Душанов законик*.²³⁷ Повеља коју је цар издао 28. маја 1350. властеличићу Иванку Пробиштитовићу такође је у вези са истим сабором.²³⁸ Исто тако на саборима су издаване и повеље које су се тичале задужбина утицајне властеле. Одлука да се манастир Лесново, задужбина деспота Јована Оливера, уз његову сагласност претвори у седиште новоосноване Злетовске епископије донета је по договору са сабором, како стоји у повељи цара Душана из 1346/1347. године. Поред тога, краљ је, пошто се договорио са сабором, донео одлуку да се злетовски епископ не поставља без договора са ктитором и без његовог пристанка.²³⁹ Тиме је Јовану Оливеру била дата велика привилегија, те не изненађује да се од сабора морао макар формално добити пристанак за једну такву концесију.²⁴⁰ Потврђујући дарове севастократора Дејана његовој задужбини цркви Богородичиног Ваведења у Архиљевици, 1354/1355,²⁴¹ цар Душан је истакао да се о томе договорио са својом супругом, сином, патријархом Савом и читавим сабором српске, грчке и поморске земље.²⁴² Као што је већ назначено, цар Урош је на сабору у Скопљу 1357. издао повељу којом је острво Мљет доделио у посед двојици которских властелина. Напомиње се чак у том акту да цар у договору са сабором издаје таква документа.²⁴³ Дакле, у овом акту се још одлучније наглашава улога сабора. Владар у договору са њим одлучује да се двојици властелина дају одређени поседи у баштину и о томе изда исправа. Узимајући у обзир специфичност положаја Мљета у ово доба,²⁴⁴ та чињеница само добија на значају.

²³⁶ *Исџо*, 111; М. Благојевић, *Српски сабор*, 17.

²³⁷ В. Петровић, *Повеља цара Стефана Душана анагносту Драгоју*, 46–48.

²³⁸ В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, 73; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 132–133.

²³⁹ С. Мишић, *Хрисовуља Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 184, 189.

²⁴⁰ М. Благојевић, *Српски сабор*, 26.

²⁴¹ За датовање повеље вид. Ж. Вујошевић, *Архиљевичка хрисовуља цара Стефана Душана*, *Иницијал 1* (2013) 250–252; В. Алексић, *Два ирејиса њошврдне хрисовуље цара Стефана Душана њоводом оснивања Манастира Ваведења иресвешће Бојородице задужбине севастократора Дејана у селу Архиљевици код Прешева*, *ССА 12* (2013) 49, zaloжио се за 1355. као годину издавања повеље.

²⁴² Ж. Вујошевић, *Архиљевичка хрисовуља*, 245.

²⁴³ Р. Михаљчић, *Мљетске исправе цара Уроша*, 73.

²⁴⁴ *Исџо*, 79–81.

Три повеље Стефана Душана чије се издавање везује за сабор у Крупиштима, одржан 1355,²⁴⁵ пружају сведочанство да је поменуто тело могло у извесном смислу да има и судску улогу.²⁴⁶ Тако су се према повељи од 2. маја 1355. на сабору у Крупиштима хиландарски игуман Доротеј, старац карејског пирга Јенофрије и други старци пожалили да су им се населили *сѣјаници* и коњуси на црквеном забелу на Понорцу и Крушчици, где иначе пасу манастирске овце и кобиле. Даље, истакли су да им Подгоричани не дају царине иако имају половину ловишта на Морачи. Жалили су се да им властела и метохијски људи на друга места премештају трг који имају у Книницу, као и да им не дају царину од вина. Споменули су, укратко се каже, и друге своје проблеме. Ради решавања наведених питања цар Душан је донео бројне одлуке како би заштитио интересе Хиландара. Сматрамо да није потребно набрајати их све на овом месту, али је потребно подвући да се не види било каква улога сабора у њиховом доношењу.²⁴⁷ На истом сабору горепоменути монаси су навели да им је била погрешно утесана земља и планина у Лукавици и према манастиру Светог Петра Коришког у Крушчици.²⁴⁸ Суштина спора лежала је у чињеници да је цар нову цркву Св. Петра у Кориши доделио својој задужбини Св. Арханђелима у Призрену иако је читаво манастирско властелинство припадало Хиландару. Уз то, било је одређено да стару цркву као лични посед до краја живота ужива старац Григорије. Најзад, и неке поседе коришког манастира цар је доделио својој задужбини.²⁴⁹ Тим поводом цар је прегледао хрисовуље, на основу чега је разграничио поседе и права Хиландара и Св. Арханђела, односно старе и нове цркве у Кориши.²⁵⁰ Слично као и у претходној повељи,

²⁴⁵ Пажљивом анализом Мирјана Живојиновић је утврдила да је садржина тих докумената веродостојна. Уп. М. Живојиновић, *Акџии сабора у Крупиштима*, Глас САНУ CDXX (2012) 99–112. Такође о тим документима са њиховим издањима код: С. Мишић, *Повеље цара Сѣефана Душана о манастиру Свејој Пејџру Коришкој из 1355. љодине*, ИГ 1993/1–2, 121–133; *Исти*, *Хрисовуље цара Сѣефана Душана о Свејој Пејџру Коришком са сабора у Крупиштима*, ССА 11 (2012) 59–89; А. Соловјев, *Два ѣрилоја ѣроучавању Душанове државе*, Гласник СНД 2 (1927) 25–36. За рад сабора у Крупиштима везује се и решавање спора између Хиландара и царевих стражара у оклини Штипа, али се у њој не наводи учешће сабора у том процесу. Вид. А. Соловјев, *Бџци у Душановој љовељи ѣ. 1355*, ПКЈИФ VI–2 (1926) 190.

²⁴⁶ М. Живојиновић, *Акџии сабора у Крупиштима*, 100.

²⁴⁷ С. Новаковић, *Законски сѣоменици срѣских држава средњеј века*, Београд 1912, 429–432; Н. Радојчић, *Срѣски државни сабори у средњем веку*, 141–142.

²⁴⁸ С. Мишић, *Хрисовуље цара Сѣефана Душана о Свејој Пејџру Коришком са сабора у Крупиштима*, 63–64.

²⁴⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свејоарханђелска хрисовуља*, 91, 92; А. Соловјев, *Два ѣрилоја ѣроучавању Душанове државе*, 33; С. Мишић, *Поседи манастира Свејој Пејџру Коришкој*, ИГ 1989/1–2, 48, 50–52; М. Живојиновић, *Акџии сабора у Крупиштима*, 108–109.

²⁵⁰ С. Мишић, *Хрисовуље цара Сѣефана Душана о Свејој Пејџру Коришком*, 64–67, 71–75; А. Соловјев, *Два ѣрилоја ѣроучавању Душанове државе*, 34–35; М. Живојиновић,

не може се уочити да је сабор имао конкретну улогу у решавању спора.²⁵¹ Доиста, потребно је назначити да је цар ради процене вредности нове цркве Светог Петра образовао комисију коју су сачињавали призренски митрополит Јован, ставилац Ђурђ, судија Парабако и друга властела. Сходно њиховом налазу он је одредио надокнаду за манастир Светог Петра, односно Хиландар.²⁵² Сабор је био згодна прилика да се нађу погодне особе за описани посао. Остаје питање на који начин је комисија извршила процену и да ли је излазила на терен. Последња повеља из овог низа носи датум 2. јул и такође се тиче регулисања односа између Хиландара и Св. Арханђела, а поводом посета манастира Св. Петра Коришког. Практично, она представља потврду ранијих аката донесених по том питању.²⁵³

Пред државне саборе изношен је, како смо показали, веома широк круг питања, али како су на њима често само изношене већ донете одлуке они нису могли битније усмеравати владареву политику. Од тако релативно гломазно састављеног тела то се и са практичне стране није могло очекивати. Већи значај у том погледу вршила је утицајна властела, како кроз уже савете које је владар окупао, тако и на неформалан начин. Владар и чланови династије су у свим важнијим приликама били окружени истакнутим властелинима. На томе је посебно у својим описима инсистирао Теодосије.²⁵⁴ Сам владар је такође позивао властелу да се окупи када је сматрао да је то важно. Када је примио писмо од брата Саве, заједно са стакланицом у којој је било миро Симеонових моштију, велики жупан Стефан Немањић је, према Теодосију, позвао епископа и своју властелу.²⁵⁵ Бројни су примери како из српских тако и из византијских извора који указују на то да се владар консултовао са властелом око важних питања, као и да је она утицала на његове одлуке. Стефан Немањић саопштава како је један од *йравоверних војника* обавестио Стефана Немању како се јерес укорењује у његовој држави.²⁵⁶

Саветовање владара са блиском властелом је знатно више наглашено у житијима *Даниловој зборника*. Тако је Данило записао како је након пада

Акџи сабора у Крујишићима, 106, 108–110. За нашу тему није од већег значаја што се поједине одредбе које се јављају у једном од преписа хрисовуље сматрају спорним. Вид. о томе: С. Мишић, *Повеље цара Сџефана Душана манасџиру Свџтој Пеџира Коришкој из 1355. йодине*, 122–123; С. Мишић, *Поседи манасџира Свџтој Пеџира Коришкој*, 47–50, 51–53.

251 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 142.

252 С. Мишић, *Хрисовуље цара Сџефана Душана*, 65, 72, 83.

253 С. Мишић, *Хрисовуље цара Сџефана Душана*, 59–61; А. Соловјев, *Два йрилоја йрочувању Душанове државе*, 36; М. Живојиновић, *Акџи сабора у Крујишићима*, 102, 112, истиче да је препис хрисовуље од 2. јула 1355. сачињен вероватно у последњој четвртини XIV века.

254 Теодосије, *Живој Свџтоја Саве*, 6, 10–11, 82–84, 117, 136, 165, 205, 215; Б. Недељковић, *О саборима и законодавној делатнојности у Србији*, 43

255 Теодосије, *Живој Свџтоја Саве*, 78.

256 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 32.

са коња краља Драгутина (1276–1282) под градом Јелечем, када је сломио ногу, настала велика узбуна и жалост у његовој држави. Неименоване особе су се онда забринуте обратиле краљу изразивши бојазан да ће, уколико неко од околних владара чује за његов пад, потпасти под власт странаца.²⁵⁷ Аутор не наводи директно ко је дао овакав савет краљу. Чини се ипак да је сасвим јасно да су то морали бити властелини из његове околине.²⁵⁸ Затим је уследило саветовање у Дежеву,²⁵⁹ на коме је предао престо свом брату Милутину. Учешће властеле на њему се не помиње, мада је извесно да су бар истакнути припадници елитног слоја морали присуствовати том чину. Њихов удео у промени владара по свој прилици није био занемарљив, на шта ћемо се осврнути у наредној већој целини нашег текста.

Извори нам пружају сведочанство да је током владавине краља Милутина властела имала важну улогу и у дипломатским преговорима. Победа краља над бугарским кнезом Шишманом изазвала је реакцију његовог сизерена, татарског кана Ногаја. Настојећи да предупреди његов напад краљ му је упутио посланство. Пошто их је саслушао, моћни кан је одустао од војне акције и послао Милутину своје поклицаре. Разговорима је присуствовала и краљева властела. Постигнут је споразум по коме је краљ имао Ногају да пошаље сина и представнике *великоименише* властеле.²⁶⁰ Услови договора који је највероватније постигнут 1294.²⁶¹ потврђују да је властела морала имати важну позицију и у самим преговорима. Данило доиста не бележи како се она односила према овом споразуму и какве је савете евентуално давала краљу.

Захваљујући писању Теодора Метохита имамо доста података о држању српске властеле поводом преговора краља Милутина са представницима цара Андроника II (1282–1328). Управо сам Метохит је ради пости-

²⁵⁷ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 23–24.

²⁵⁸ Б. Недељковић, *О саборима и законодавној делатности у Србији*, 39.

²⁵⁹ У литератури се уобичајено овај догађај означава као сабор у Дежеву. Међутим Данило тај термин не помиње при његовом опису: Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 25–27. Никола Радојчић је то споменуо, али је ипак закључио да се промена на престолу одиграла пред сабором; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 91–92. Сматрамо да је на месту била примедба Ивана Ђурића да истраживачи у одговору на питање да ли је било сабора користе израз „свакако“ уместо „могуће је“: И. Ђурић, *Дежевски сабор у делу Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 179. Одржавање сабора Данило иначе помиње на више места у свом делу. Више о тим саборима: М. Ивановић, *Власиела у животијима архиепископа Данила II*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности, Деспотовац 2018, 177–181. Мишљења смо да изостављање термина *сабор* приликом Даниловог описа догађаја у Дежеву није плод случајности. Зато смо одлучили да га не употребимо приликом разматрања дешавања у Дежеву.

²⁶⁰ *Исти*, 120–122.

²⁶¹ А. Узелац, *Под сенком йса: Тајари и јужнословенске земље у другој йоловини XIII века*, Београд 2015, 224.

зања споразума са краљем пет пута одлазио у Србију. Претпоставља се да је његово „Посланичко слово” настало током последње од тих мисија, у првој половини априла 1299. године.²⁶² Учени Византинац је у свом делу истакао како му је Михаило Главас Тарханиот када је стигао у Солун рекао да је српски краљ био наклоњен споразуму, али да су се противили људи који су га окруживали. Затим је посебно међу Србима издвојио оне који живе у граничним пределима, представљајући их као пљачкаше који презиру закон, истину и правду.²⁶³ Други круг противника по овом војсковођи чинили су византијски пребези који су се бојали како ће се на њих одразити евентуално измирење две стране. Наводно, они су краљу саветовали да нема поверења према Ромејима који му увек желе зло, подстичући га да се окрене рату пре него што му се догоди нешто неочекивано.²⁶⁴ Додаје се како се краљ Милутин од таквих препорука бранио некада шалом и благошћу, а понекад строже. Главас је закључио да верује како ће краљ истрајати у својој намери да склопи споразум, али да ипак постоји могућност да неће моћи да се одупре онима који му се чине пријатељима. Парафразирајући Хомера навео је да је добар савет доброг човека, а лош рђавог.²⁶⁵ Овај одељак нам даје значајно сведочанство о томе да је властела у ово време већ имала знатан утицај на то какву ће политику водити владар. Право властеле да саветује краља, дакле, није било само ствар форме. Стога није нимало случајно што је византијско посланство током преговора затражило да заклетву на уговор поред краља, положи и његова мајка, дворани и најугледнији великаши, као и свештенство предвођено архиепископом.²⁶⁶ Метохит даље бележи да је током самих преговора краљ подстицао своје истакнуте великаше да се прикључе разговору. Записао је да се чак у једном тренутку Милутин удаљио оставивши га да разговара са тројицом или четворицом његових велможа, уз напомену да њихово излагање сматра као да је његово.²⁶⁷ Међу њима се, по речима аутора, истицао извесни Ђорђе за кога напомиње да је једно време био заточен код Ромеја, као и да је први иницирао преговоре око измирења и брака, као и да је највише потпомагао ту опцију. Спадао је, према Метохиту, у ред краљевих најповерљивијих људи, који му је био одувек одан и са којим је делио сваку мисао. Нарочито се са њим Милутин договарао око питања везаних за односе са Византијом. Учени аутор га је оценио као разборитог и оданог краљу. Због свих врлина је наводно

262 *ВИИНЈ* VI, 75 (И. Ђурић).

263 *ВИИНЈ* VI, 96–98.

264 *Исџо*, 98–100; М. Ласкарис, *Византијске ђринцезе у средњовековној Србији. Прилој историји византијскокрјских односа од краја XII до средине XV века*, Београд 1926, 61.

265 *ВИИНЈ* VI, 100–101.

266 *Исџо*, 114–115.

267 *Исџо*, 115.

назван *груїм хеїмоном* у народној војсци.²⁶⁸ Под овим термином вероватно се крије звање великог војводе²⁶⁹ чији носилац је замењивао владара када овај није полазио у поход.²⁷⁰ Тај податак чак и без других већ довољно говори колики углед је Ђорђе уживао. Из излагања Метохита сазнајемо и да је он покренуо иницијативу за преговоре са Ромејима, што додатно поткрепљује тезу о великом утицају властеле на политику владара у ово доба. Исто тако и краљева опаска византијском преговарачу да речима његових великаша треба да верује као да су његове, указује на моћ коју су имали, као и на поверење које је краљ у њих имао. Опаска да му је Ђорђе био одувек веран, како је већ примећено, наговештава да то није био случај са свим властелинима.²⁷¹ За преговоре је краљ Милутин природно одабрао оне који су му били најприврженији.

Описујући даље ток преговора, Метохит бележи да се две стране читав дан нису сагласиле око било ког питања. После пар дана предводник византијског посланства се састао у Богородичиној цркви у Скопљу са Ђорђем, за кога каже да је ту дошао не случајно, како је сам тврдио, већ у договору са господарем. Тада су успели да се усагласе око бројних питања, али су и поред тога остале спорне три тачке. Једна од њих се тичала предаје угледних талаца као гаранта споразума. Српски преговарач је истакао да може пристати на то да краљеви људи буду предати и одведени уколико и Византинци учине нешто заузврат. Назначио је и да ближњи, дворани, пријатељи и родбина неће дозволити да буду предати, чак и по цену да сами страдају или да их краљ на то присили.²⁷² Поново видимо да су припадници елитног слоја из краљеве околине врло активно утицали на ток преговора. Касније је и краљ нагласио да му је најтеже да постигне договор по питању талаца. Пристао је ипак на крају да за шест Ромеја преда бројне своје угледнике.²⁷³ Без обзира што су се преговори отегли краљ је, по Метохиту, веровао њему, одбацујући приговоре како оних из далека, тако и оних из његове близине који су га убеђивали у супротно. Прецизирао је потом да су једни отворено, други иза краљевих леђа, говорили против споразума. Напомиње да се краљ ипак плашио да га због њихових клеветања касније не оптуже „као неразумног и невичног добру и истини“.²⁷⁴ Преговори су на крају ипак успешно окончани у

268 *Истџо*, 118–119.

269 *Истџо*, 119 нап. 76.

270 Више о звању великог војводе: С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893, 61; А. Веселиновић, *Држава српских десиоша*, Београд 2006², 196.

271 *ВИИНЈ* VI, 119 нап. 76; L. Mavromatis, *La fondation de l'empire Serbe le kralj Milutin*, Thessaloniki 1978, 47, сматра да је Ђорђе стајао у погледу споразума са Византијом на супротној страни од већине *велике власћеле*.

272 *ВИИНЈ* VI, 120–126.

273 *Истџо*, 127–128.

274 *Истџо*, 130–135.

пролеће 1299. године.²⁷⁵ Српски краљ је изгледа као мираз добио највећи део заузетих византијских области.²⁷⁶ Изнет је суд да је овакво решење могло задовољити српску властелу и Византију.²⁷⁷ Исход преговора је дакле умногоме зависио од држања властеле. Разлоге за такво њено држање можемо тражити у чињеници да је споразумом са Византијом краљ мењао своју спољно-политичку оријентацију. Сходно томе, његова властела се није могла надати даљим освајањима ка југу, што би јој донело нове поседе. Посредно је на то скренуо пажњу и Метохит говорећи о ставу пограничне властеле која има корист од пљачке.²⁷⁸ Да је материјалну корист од рата против Византије имала и властела наводи и Данило II. Бележи, наиме, поводом освајања Скопља, Овче Поља, Злетова и Пијанеца да је краљ „славоу и богатство таковыи државы издѣни въ богатство и славоу свою, вельможни и людни своихъ”.²⁷⁹ Сличан израз је, треба рећи, употребио и Стефан Немањић описујући освајања свог оца на рачун Византије.²⁸⁰ Мишљења смо да га ипак не треба третирати само као литерарну фигуру. Отуда и није изненађујуће што је у сукобу између Милутина и Драгутина који је уследио, властела, чини се, била махом на страни потоњег.²⁸¹ Како је већ поменуто у последњој фази рата, по сведочењу Даниловог Настављача, то је свакако био случај.²⁸² Због свега наведеног нам се чини да је Никола Радојчић потценио утицај властеле, оценивши да се краљ заклањао иза мишљења своје околине како би натерао Византинце на попуштање.²⁸³

Утицај властеле био је изузетно јак и у време Милутиновог наследника Стефана Дечанског. Важне вести у том погледу оставио је знаменити византијски цар и писац Јован Кантакузин. Пишући о последњој фази грађанског рата између Андроника II и Андроника III, Кантакузин је оставио значајне податке који говоре о утицају српских великаша на краља Стефана III. Снаге које је српски владар послао старом цару предводио је Хреља. Првих месеци 1328. краљ се са војском налазио у пограничним областима оклевајући да крене против младог цара, мада су га на то наговарале ромејске избеглице у његовом табору. Решио је да о томе донесе одлуку када му пристигне Хреља и пренесе утиске о војсци младог цара. Стигавши, Хреља му је изузетно похвално говорио о трупама Андроника III. Препоручио му је да се не упушта

275 *Исѣо*, 142; *ИСН* I, 447 (Љ. Максимовић).

276 *ВИИНЈ* VI, 116, 123, 129 нап. 91, 175; L. Mavromatis, *La fondation de l'empire Serbe le kralj Milutin*, 45.

277 L. Mavromatis, *La fondation de l'empire Serbe le kralj Milutin*, 50.

278 Г. Острогорски, *Душан и његова властела*, 80–81.

279 Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 108–109.

280 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 38.

281 М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 58.

282 Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 359.

283 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 275.

у борбу са њима с обзиром на то да их воде добри заповедници, додајући да је младом цару уз то пришла сва војска из западних делова државе. С тим мишљењем су се по Кантакузину сагласили краљ и други заповедници његове војске.²⁸⁴ Када су поново Византинци у српском табору навалили на краља да промени одлуку, обратили су им се неки неименовани великаши критикујући њихово раније поступање у коме су видели узрок тадашњег стања. Навели су уз то да они стављају до знања краљу да не покреће рат против младог цара чак и ако би му нанео неправду, јер Божја казна очекује оне који је чине. За случај да он нападне, били су за супротстављање свом силом. Нагласили су да се неће прикључити краљу ако не послуша њихове савете и крене у поход са Ромејима, против младог Андроника. Такав став својих великаша Стефан III је прихватио подвлачећи да не жели да се излаже опасности, поготово што није сакупио све своје снаге. Предложио им је зато друга решења.²⁸⁵ Судаћи по Кантакузиновом писању, властела не само да је пресудно утицала на краљеву одлуку о походу, већ је била спремна да му одбије послушност ако поступи супротно. Такав став у супротности је са раније наведеним законским одредбама и могао се третирати од владара као издаја. Очигледно је, наравно, да су владареве могућности у том погледу биле скучене будући да је властела била кључни носилац војне снаге у држави, као и да је са ширењем српске државе своју моћ додатно увећала. Чини нам се стога да ову епизоду треба посматрати у том контексту. Сматрамо да није реч о постојању „права на отпор” (*jus resistendi*) како је то на једном месту протумачено²⁸⁶ које се не помиње у српским изворима, а које је постојало на пример у средњовековној Угарској, након издавања *Златне буле* 1222. године.²⁸⁷ Питање је, међутим, да ли је надаље током средњег века било позивања на ту одредбу.²⁸⁸ Под смелом претпоставком да је чак и постојало, не видимо које је право властеле краљ у овом случају прекршио, што би оправдавало њен отпор. Уз то, увек треба задржати извештан опрез према речима Кантакузина, који је у свом делу настојао да истакне углед који је имао.²⁸⁹ Извесним се ипак чини, имајући у виду оно што је Метохит раније забележио, да је властела постала снажан фактор који је значајно обликовао политику српских владара.

284 ВИИИЈ VI, 329–330.

285 *Исѣо*, 330–333; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 283–284.

286 ВИИИЈ VI, 332 нап. 106.

287 *The Laws of medieval kingdom of Hungary, Volume 1, 1000–1301, Decreta regni mediaevalis Hungariae, Tomus 1, 1000–1301*, edd. J. M. Bak, G. Bonis, J. Ross Sweeny, Idyllwild 1999², 35; P. Engel, *The Realm of St. Stephen. A history of Medieval Hungary, 895–1526*, London – New York 2001, 94.

288 P. Engel, *The Realm of St. Stephen*, 94.

289 ВИИИЈ VI, 304–305.

Хагиограф краља Стефана Дечанског је забележио да је краљ дан након победе у бици код Велбужда 1330. сабрао читав сабор у време док су његови војници доносили богат плен који су прикупили у борби.²⁹⁰ Сасвим је јасно да у овом случају није било речи о пуном државном сабору, будући да свештенство углавном није могло бити присутно.²⁹¹ Уочљиво је то и на основу чињенице да Данилов Настављач истиче да се краљ посаветовао са својим *силнима* поводом молбе заробљених бугарских велможа да се пострадали цар Михаило сахрани. Српски краљ је одлучио након тог саветовања да се бугарски владар сахрани у манастиру Св. Ђорђа у Нагоричину.²⁹² Чини нам се ипак да се краљ са својом властелом није само договарао у вези са молбом бугарских великаша. Имајући у виду помињање ратног плена сматрамо да је оно можда уприличено управо ради његове расподеле. С тим у вези ваља поменути да Нићифор Григора наглашава да је највећи део бугарске војске настрадао у борби, а да су се преживели вратили кући оплењени до голе коже.²⁹³ Кантакузин је пак забележио да су заробљени Бугари пуштени након што им је одузето оружје, с обзиром на то да је постојао обичај да се међусобно не заробљавају.²⁹⁴

Највише података о саветовању неког српског монарха са властелом имамо за период владавине Стефана Душана. По имену непознати Данилов Настављач приповеда да је краљ Душан учинио саветовање са својим великашима поводом понуде цара Андроника III Палеолога за мир. Такав царев предлог уследио је августа 1334, након што је српски владар извршио значајна освајања на рачун византијске територије. Писац, међутим, не саопштава како су текли договори краља и властеле, већ само саопштава да је споразум два владара склопљен 26. августа сходно жељама Стефана Душана.²⁹⁵ За владара је саветовање са властелом у овој ситуацији свакако било неопходно, с обзиром на то да се с правом сматра да је управо она била главни подстрекач његових акција против Византије.²⁹⁶ Мировни споразум пратила је и расподела територија између две стране,²⁹⁷ што је било важно питање за властелу која је настојала да увећа своје поседе. Убрзо пошто је окончао рат са византијским царем, српски краљ се морао суочити са

290 Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 187–188.

291 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 114.

292 Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 188–189; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 114.

293 *ВИИНЈ* VI, 210.

294 *Исџо*, 338.

295 Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 223–224.

296 Г. Острогорски, *Душан и његова власџела*, 83–84.

297 Више о самом споразуму: Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 225–226; *ВИИНЈ* VI, 221, 345–347; Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан*, 57–58, 69–70.

угарским нападом.²⁹⁸ Сазнавши да је угарска војска прешла Дунав, Стефан Душан је, по речима Даниловог Настављача, наредио да се окупи војска и призвао је своје великаше ради саветовања. Поручио је краљ да не би требало да одступе пред силом која их је напала. Уследио је покрет српске војске.²⁹⁹ Логично звучи податак да је краљ са истакнутом властелом размотрио на који ће се начин супротставити акцији краља Карла Роберта. Наглашавањем да је краљ храбрио властелу писац је, чини се, хтео да истакне храброст свог главног јунака, а уједно да нагласи озбиљност угарске претње. У прилог оцени да је ситуација за Стефана Душана била озбиљна иде и податак Јована Кантакузина да је српски краљ затражио војну помоћ од византијског цара Андроника III.³⁰⁰

Највредније информације о утицају истакнутих властелина на Стефана Душана ипак доноси Јован Кантакузин описујући своје преговоре из 1342. са српским владарем. Према Кантакузиновим речима, проблем у преговорима је настао када је краљ Душан као награду за савезништво са њим затражио све градове западно од Хриостопоља или, ако би то било превише, западно од Солуна. Краљ је наводно био озлојеђен што није успео претендента на византијски престо да убеди да му учини тај уступак. У том деликатном тренутку краљица Јелена је преместила мужа у другу просторију и позвала 24 великаша. Са своје стране краљица се сложила да се уђе у савез са Јованом Кантакузином, иако он није био спреман на територијалне уступке. Назначила је да би од њега требало тражити обећање да ће им доживотно бити савезник и пријатељ, те да неће тражити градове које су раније Срби преотели Ромејима. Потом је краљ, како каже Кантакузин, њен предлог изнео пред окупљене велможе упитавши их да ли неко има бољи предлог. За реч се јавио Јован Оливер, за кога писац наглашава да је био најмоћнији међу великашима. Он се потпуно сагласио са краљичиним предлогом, предложивши краљу да се овим питањем више не бави, већ да свесрдно помогне. Захваливши супруги на савету, краљ је прихватио њен предлог. Уследило је склапање коначног договора.³⁰¹ Скуп краљевих великаша Кантакузин је, како је већ примећено у науци, означио терминима *εκκλησία* и *βουλή*.³⁰² Коментаришући пишчеве исказе, Радојчић је, чини се с правом, констатовао да су поменути појмови неодређено и неконзистентно коришћени.³⁰³ Извесно је да се под античким тер-

298 Угарски поход се одиграо између новембра 1334. и јануара 1345. године. Вид. Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан*, 59.

299 Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 227–228; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 265

300 *ВИИНЈ* VI, 346–347.

301 *ВИИНЈ* VI, 391–401.

302 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 288–289; *ВИИНЈ* VI, 395, 397.

303 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 289.

мином *εκκλησία* не мисли на некакву скупштину.³⁰⁴ Употреба таквих појмова може се посматрати као жеља аутора да своје излагање приближи античким узорима, мада је истовремено све стране народе посматрао са висине.³⁰⁵ Преовлађујући став у литератури је да се на краљичину иницијативу поменутом приликом окупио владарев савет.³⁰⁶ Нешто другачијег става био је Никола Радојчић, који је сматрао да је реч о неком војном савету, а не о сабору или ужем савету око владара.³⁰⁷ Такво мишљење је базирао на чињеници да Кантакузин истиче да је након склапања уговора српски краљ окупио 24 најмоћнија великаша. Четворицу од њих је задржао код себе док је преостале са њиховим одредима предао под команду свог византијског савезника.³⁰⁸ До размимоилажења у мишљењима је, како се чини, дошло зато што се савет око владара посматра као институција која је имала тачно одређен састав. Сматрамо да то није најсрећније решење, те да савет који се окупљао око владара није имао прецизно дефинисан број и врсту чланова. Његово окупљање и састав зависило је по свој прилици од тренутних прилика. Свакако да не треба сумњати да се у владаревом савету окупљала пре свега крупна властела.³⁰⁹ Властелини који су могли окупити око себе велике војне одреде су спадали у ту групу. Стога смо мишљења да у случају преговора са Кантакузином није потребно посебно истицати војни карактер тог скупа. Горенаведени примери саветовања властеле са владаром, како смо видели, често су се такође тицали војних питања. Уосталом, како смо већ подвукли, главна дужност властеле било је ратовање. Вреди приметити да је до окупљања које Кантакузин описује дошло на иницијативу краљице, што је необично и говори о њеном великом утицају. Од великаша, реч је узео једино Јован Оливер, који је, по Кантакузину, био и најмоћнији међу њима. Да се приметити да и Метохит, описујући своје преговоре са краљем Милутином, истиче улогу једног од краљевих властелина. С правом је констатовано да је Кантакузин добро осетио да су краљица и војводе били најутицајнији фактори у српској држави.³¹⁰

Саветодавна улога властеле за време владавине Стефана Душана последњи пут се јасно наводи у његовој хрисовуљи коју је 20. септембра 1349. издао Дубровчанима. Цар је на почетку акта назначио да је учинио милост

304 *ВИИНЈ* VI, 397 нап. 121.

305 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 290.

306 Ј. Радоњић, *О дејстоу Јовану Оливеру и његовој жени Ана Марији*, Глас СКА XCIV (1914) 97–98; Т. Тарановски, *Историја српској љрава*, 196; Б. Недељковић, *О саборима и законодавној делатности*, 40; *ВИИНЈ* VI, 397 нап. 121.

307 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 289; донекле слично мишљење изнео је и Константин Јиречек: К. Јиречек, *Историја Срба II. Културна историја*, Београд 1952, 21, који је скуп означио само као савет, истакавши да је сваки од великаша био заповедник једног дела војске.

308 *ВИИНЈ* VI, 406.

309 Т. Тарановски, *Историја српској љрава*, 197.

310 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 293.

Дубровчанима након што се договорио са сином, краљем Урошем и властелом.³¹¹ Помињање саветовања са краљем и властелом представља особеност овог акта у односу на раније сличне документе и, по једном мишљењу, представља резултат унутрашњих промена у српској држави.³¹² Надаље, ваља имати на уму да је цар Душан настојао да овом повељом на свеобухатан начин регулише положај дубровачких трговаца у Србији, као и да уреди још нека питања односа између две стране. Бројне су тако биле одредбе које су се директно или посредно тицале властеле.³¹³ Посредно, и овај документ може бити сведочанство о расту моћи властеоског слоја у српској држави.

За време владавине Душановог наследника цара Уроша (1355–1371) моћ властеле је толико порасла да су њени истакнути представници почели већ почетком седме деценије XIV века готово самостално да делују. Отуда не изненађује што се таква промена запажа и у владаревим документима, мада се углавном не помиње форма саветовања са властелом. Моћни кнез Војислав Војиновић је чак из својих интереса 1361. увукао цара у рат против Дубровника.³¹⁴ Сам цар Урош је при склапању мировног споразума са Дубровчанима, августа 1362, истицао да су били у завади са кнезом Војиславом и Котором, као и да их је он са њима измирио. Фактички, и сам цар је био у сукобу с Дубровником.³¹⁵ Посебан документ о миру издао је Општини и сам Војислав.³¹⁶ У повељи коју је издао средином јула 1363, цар је истакао да је у договору са кнезом Војиславом и другом властелом челнику Муси заменио град и жупу Звечан за град и жупу Брвеник. Дошло је практично до заменеседа између Мусе и кнеза Војислава, који је заменио Брвеник за Звечан.³¹⁷ Посебност овог документа огледа се у чињеници да је кнез Војислав наведен као милосник, дакле онај који је требало да обезбеди његово спровођење, а истовремено је био и заинтересована страна.³¹⁸ Тај податак речито сведочи о томе да је кнежева снага била већа од Мусине.³¹⁹ Поред свега тога, при крају акта цар назначава да су замену извршили он и кнез Војислав.³²⁰ Гледано са формалне стране, врхунац утицаја властеле било је уздизање Вукашина Мрњавчевића у ранг царевог савладара са титулом краља, о чему ће ниже бити више речи.

311 Д. Јечменица, *Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима*, 38.

312 *Истио*, 43.

313 *Истио*, 38–41, 43.

314 Детаљније о томе код: Р. Михаљчић, *Крај српској царсџва*, 48–49, 57, 59.

315 Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 100; Р. Михаљчић, *Крај српској царсџва*, 61–62.

316 Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 102–103; Р. Михаљчић, *Крај српској царсџва*, 63–64.

317 М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени њоседа*, 144–145; Р. Михаљчић, *Замена њоседа у средњовековној Србији*, Споменица академика Симе Ћирковића, ур. С. Рудић, Београд 2011, 69–70.

318 М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени њоседа*, 145; Р. Михаљчић, *Замена њоседа*, 69.

319 Р. Михаљчић, *Замена њоседа*, 69–70; М. Благојевић, *Државна ујрава*, 124–126.

320 М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени њоседа*, 145.

Намера нам је била да у претходном делу текста покажемо како је властела утицала на политику владара, те како је ограничавала његову моћ и самостално поступање. Међутим, припадници елитног слоја нису увек ограничавали свој утицај на обликовање владареве политике. Били су спремни да, без обзира на казну која је претила за неверу, учествују у побунама против владара и утичу на његово збацивање. Бројна сведочанства о томе срећемо у српским хагиографским текстовима, која се у неким случајевима могу допунити вестима из других извора. При анализи се мора имати у виду карактер житијних састава посвећених владарима из породице Немањића и српским архиепископима. Понекад зато није лако разлучити у којој мери њихови подаци осликавају историјску стварност, а у којој су усклађивани са идеалом светачког живота.³²¹ Имамо ту на уму, пре свега, чињеницу да су главни јунаци појединих житија управо владари који су насилним путем дошли на власт, због чега је писцима било zgodно да бар део одговорности за тај чин свале на плећа властеле. Управо услед тога од изузетног је значаја када се казивања у хагиографијама могу допунити или проверити другим изворима. Најзад, не треба никад сметнути са ума да су житија била намењена јавном читању, што је свакако могло утицати на писце да своје излагање обликују сходно схватањима средине којој је текст био намењен.³²²

Први који је нагласио важну улогу властеле приликом промене на престолу био је старац Симеон у запису из око 1202. на Вукановом јеванђељу.³²³ Наиме, он је истакао да је *самодржавна властела* имала кључну улогу у Вукановој побуни и његовом уздизању на великожупански престо.³²⁴ Да је властела била важан фактор у борби за престо између Немањиних синова бележи и Теодосије. Према његовим речима, Вукан се, пошто је Сава донео мошти њиховог оца у српску државу, правдао да је брата Стефана напао не по својој вољи, већ што је на то био подстакнут од властеле.³²⁵ Остали извори не помињу утицај властеле у Вукановом збацивању брата са власти 1202. али је добро познато да је имао велику помоћ угарског краља.³²⁶ Властела је свакако морала имати извештан утицај, али чини се да су Симеон и Теодо-

321 С. Ђирковић, *Проблеми биографије светиога Саве*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 10.

322 На овај аспект је упозорила Смиља Марјановић-Душанић у вези са писањем Даниловог Настављача о збацивању Стефана Дечанског са престола. Уп. С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 319.

323 За датирање записа вид. Ђ. Трифуновић, *Зайис сѣарца Симеона у Вукановом јеванђељу*, Са светогорских извора, Београд 2004, 73–74.

324 *Исѣо*, 81–82; С. Марјановић-Душанић, *Зайис сѣарца Симеона на „Вукановом“ јеванђељу*, *Старинар* 43–44 (1992–1993) 203–207; С. Пириватрић, *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодржици области српској ѡресѣола“*, *ЗРВИ* 48 (2011) 91.

325 Теодосије, *Живоѣи Светиога Саве*, 97.

326 *ИСН I*, 268 (С. Ђирковић).

сије настојали да донекле нађу извесно оправдање за Вуканов поступак.³²⁷ Када је о Теодосију реч, ваља такође имати на уму да је он писао са приличне временске дистанце од ових догађаја.

Исти аутор је забележио како је властела, негодујући због неурачунљивости ума краља Радослава (1228–1234), приступила на страну његовог брата Владислава. Сукоб међу браћом није успео да смири ни њихов стриц, архиепископ Сава. Пошто је био изгнан, Радослав је побегао у Драч, али се на крају вратио у Србију, где га је Сава замонашио.³²⁸ Сходно Теодосијевом приказу дало би се закључити да је властела имала пресудну улогу у сукобу међу браћом. Разлог за описано држање властеле је ипак поједностављено објашњен. Обично се сматра да је краљ Радослав био под великим утицајем своје супруге Ане Анђео, која је била кћерка моћног епирског владара Теодора Анђела (1214–1230),³²⁹ али је сасвим јасно да је до његовог пада са власти дошло најпре услед промене спољнополитичких околности. Наиме, након што је у бици код Клокотнице, априла 1230, бугарски цар Јован II Асен (1218–1241) поразио Теодора Анђела, краљ Радослав је изгубио важан ослонац своје власти. Новонастале околности условиле су вероватно и поменуто држање властеле.³³⁰ Напоменимо поново да је Теодосије у време писања свог дела био прилично временски удаљен од догађаја о којима је писао, те да са те стране треба бити опрезан у прихватању његових података. Доиста, у овом случају они делују вероватни, мада ми немамо довољно извора који би нам осветлили снагу властеле у првој половини XIII века.

Наредна промена на престолу у којој се помиње улога властеле одиграла се 1282. године. Како смо већ напоменули, након повреде коју је доживео услед пада са коња, Драгутин је убрзо предао престо свом брату, подстакнут наводном забринутошћу своје властеле да ће потпасти под власт странаца. Примопредаја власти одиграла се на састанку у Дежеву, где је Драгутин предао брату драгоцене дарове – злато, скупocene хаљине, те свога коња и лично оружје као симболе власти.³³¹ При разматрању ових догађаја вре-

327 С. Марјановић-Душанић, *Зайис сѣарца Симеона*, 205.

328 Теодосије, *Живои Свеѣоѣа Саве*, 177–178.

329 *ИСН I*, 308 (Б. Ферјанчић); Касније је Божидар Ферјанчић ублажио оцене о гркофилству краља Радослава: Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у њрој љоловини XIII века (1204–1261)*, ЗРВИ 27–28 (1989) 131–139.

330 М. Ласкарис, *Византијске ѣринцеце*, 47–48; *ИСН I*, 309–310 (Б. Ферјанчић); Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет*, 139.

331 Данило и други, *Живои краљева и архиепискоја срѣских*, 25–26; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 134; И. Ђурић, *Дежевски сабор у делу Данила II*, 171, нап. 5 изразио је сумњу да је овде реч о симболима власти. По његовом суду описана сцена више одговара ритуалу вазалства, него владарској инвеститури, мада је допустио могућност да су оба чина сједињена у једну свечаност. И. Божић, *Коњ добри и оружје*, 85, само је укратко поменуо овај случај, наводећи да је ово другачији случај од онога који помиње 48. члан *Душановој законика* који се односи на властелу. Напоменуо је да су „коњ добри и оружје били уопште знак достојанства и угледа племенитог ратника, ма ког он положаја био”.

ди упозорити да повреда коју је доживео Драгутин, према критеријумима доба у коме је живео, није сматрана као препрека за обављање владарских дужности.³³² Примећено је да се краљев пад с коња може посматрати као „опште место” о „онеспособљености”. Следствено томе, догађај је представљен као казна за јунакова лоша дела, која је онда имао да окаје одрицањем од престола.³³³ За нашу тему битно је подвући да је повлачење краља уследило након што му се властела обратила. Тиме као да је писац наговестио да га је она на такав чин приморала.³³⁴ Додајмо да је Данило записао како је са Драгутином у Мачву отишао део његове властеле.³³⁵ Овај податак би указивао на то да је остала властела пристала уз његовог брата Милутина, што би сведочило о њеној значајној улози у овим збивањима.³³⁶ Разлози за незадовољство властеле могу се тражити у неуспесима краљеве спољне политике.³³⁷ Изнето је и мишљење да се краљ Драгутин нашао под Јелечем како би се суочио са незадовољством у земљи, те да се услед притиска противника склонио у поменути тврђаву.³³⁸ Преузимање драгоцености, оружја и коња, по једном суду, може се тумачити и као конфискација личне непокретне имовине.³³⁹ Сви детаљи ове смене на трону нам остају непознати, али извесно делује да ни до ње није могло доћи без уплитања властеле. Писали смо већ и да је доцније држање припадника елитног слоја битно обликовало односе Милутина и Драгутина.

332 И. Ђурић, *Дежевски сабор у делу Данила II*, 170.

333 С. Петровић, *Нешио о ойшійим месћима: Пад с коња*, Словенско средњовековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу, Београд 2001, 444–446; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 120. нап. 67. Неопходно је назначити да ипак и други извори наводе исти догађај као непосредан разлог Драгутиновог повлачења са престола: Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Анонимни Descriptio Europae Orientalis = Анонимов опис Источне Европе*, издање и превод текста Д. Кунчер, Београд 2013, 124; Георгије Пахимер га наводи уз погрешно датовање: *ВИИНЈ VI*, 28–29 нап. 59.

334 Б. Недељковић, *О саборима и законодавној делатности у Србији*, 37, 39.

335 Данило и други, *Животни краљева и архиепископа српских*, 28; С. Станојевић, *Краљ Драгућин*, Годишњица Николе Чупића 45 (1936) 9, наводи могућност да је Драгутин био приморан да одступи са трона. М. Ивановић, *Насилне промене на српском престољу у Даниловом зборнику*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VIII, ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2017, 120.

336 И. Ђурић, *Дежевски сабор*, 171; Д. Поповић, *Кули краља Драгућина – монаха Теоклисија*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 312. Љубомир Максимовић је истакао да је тешко проценити да ли је властела приморала Драгутина на одступање са престола: *ИСН I*, 438 (Љ. Максимовић).

337 С. Станојевић, *Краљ Драгућин*, 7–8; *ИСН I*, 438 (Љ. Максимовић), наводи да би се у последњу годину Драгутинове владе могао датovati продор Византинаца до Липљана, о чему Данило приповеда у Милутиновом житију: Данило и други, *Животни краљева и архиепископа српских*, 107.

338 Д. Поповић, *Кули краља Драгућина*, 312.

339 И. Ђурић, *Дежевски сабор*, 171.

Настојања властеле да утичу на промене на владарском престолу нису увек морала успешно да се заврше. Пример за то је побуна коју је против краља Милутина 1314.³⁴⁰ покренуо његов најстарији син Стефан. Треба рећи да је у то време Стефан већ носио титулу младог краља.³⁴¹ Прича о овом догађају је иначе у Милутиново житије, чији је аутор Данило II, убачена накнадно, од стране једног од његових настављача.³⁴² Одговорност за побуну писац је приписао властели младог краља која је заведена од ђавола приступила свом господару и ласкавим речима га наговорила да устане против свог оца. Наводно су му припретили да, ако то не учини, више неће бити уз њега. Управо на тај начин су успели да га приволе да отпочне побуну. Потом је успео да и неке велможе свог оца привуче на своју страну. Пошто није успео да наговори сина да дође к њему, краљ Милутин је дошао с војском у Зету. Млади краљ је пребегео на другу страну Бојане, да би онда након дужег убеђивања пристао да се преда оцу, признавши да је погрешно. После саветовања са властелом, краљ Милутин је наредио да се његов син веже и одведе у Скопље. Тамо је нешто доцније наредио некима од својих властелина да га ослепе.³⁴³ Јасно се може уочити пишчева намера да се одговорност за сукоб пребаци на властелу, али то не значи да она није могла имати своје мотиве да младог краља подстакне на тај чин и да у њему учествује. Зетска властела била је непосредније везана за свог намесника услед чега се код ње могла јавити тежња да заједно са младим краљем наметне своју вољу читавој држави.³⁴⁴ Директних података других извора за описано деловање зетске властеле нема,³⁴⁵ али, имајући у виду јачање елитног слоја у ово доба, за шта смо већ изнели податке, никако се не сме искључити. Самог Стефана је на акцију могло подстаћи измирење његовог оца са братом из 1312, које је могло угрозити његове шансе да наследи трон.³⁴⁶ Такође, није немогуће ни да је краља Милутина изневерио део властеле, будући да му се то, по Даниловом писању, догодило и

³⁴⁰ За датирање побуне вид. М. Маловић, *Стефан Дечански и Зеџа*, Историјски записи XLI/4 (1979) 19; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 236; М. Динић, *Однос између краља Драгућина и Милућина*, 77.

³⁴¹ Претпоставља се да је титулу носио од 1308. а изгледа да је нешто раније преузео управу над Зетом: С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 225–231; М. Маловић, *Стефан Дечански и Зеџа*, 18, указала је на то да је у дубровачким документима током управљања Зетом Стефан бележен без икакве титуле.

³⁴² Р. Маринковић, *Владарске биографије из времена Немањића*, ПКЈИФ 44/1–2 (1978) 17, 19; Г. Макданиел, *Прилози за историју Живоџа краљева и архиепископских српских од Данила II*, ПКЈИФ 46 (1980–1984) 47–50

³⁴³ Данило и други, *Животи краљева и архиепископских српских*, 124–126.

³⁴⁴ *Историја Црне Горе*, 2/1, 61 (С. Ђирковић).

³⁴⁵ М. Маловић, *Стефан Дечански и Зеџа*, 21, сматрала је вероватним да је зетска властела помагала Стефану, али да за то нема потврде у изворима.

³⁴⁶ М. Динић, *Однос између краља Драгућина и Милућина*, 76–77.

током рата са братом. Посматрано у том кључу, логично је и што се краљ са својим велможама консултовао поводом казне коју ће изрећи сину, иако је свакако непознати аутор тиме желео да умањи краљеву одговорност за Стефаново ослепљење.

Своју снагу и амбиције властела је још снажније исказала нешто касније, одигравши несумњиво кључну улогу у довођењу на власт Стефана Душана 1331. године. Слично као и његов отац, и Душан је као млади краљ управљао Зетом.³⁴⁷ Данилов Настављач је приписао кривицу за сукоб краљу Стефану Дечанском (1321–1331). Нагласио је како је краљ по наговору ђавола омрзнуо сина, који се пак молио да га отац има у љубави. То није променило Стефаново држање, који га је са војском напао. Опустошио је том приликом Зету и спалио синовљев двор под Скадром. То је натерало младог краља да се са својом властелом повуче на другу страну реке Бојане. Отац му је онда почео слати своје велможе, преко којих је покушавао да га намами на саста-нак, а онда зароби. План му није успео, те је уследило измирење.³⁴⁸ На тај начин окончана је прва фаза њиховог сукоба који је отпочео крајем 1330. или на самом почетку наредне године. Споразум је изгледа постигнут средином или у другој половини априла.³⁴⁹ Мир се показао као привремен, јер је по Настављачу отац наставио да гаји мржњу према сину. Како Душанове молбе оцу да га не презре нису уродиле плодом, предложио је својој властели да побегну *сйраним народима*. Такву идеју његова властела не само да није прихватила, већ му је запретила да ће се приклонити краљу ако не крене против њега. Пошавши са њима из Скадра извршио је напад на оца који се налазио у Неродимљу. Нашавши се у тешкој ситуацији, краљ Стефан је са неким својим властелинима успео да се склони у тврђаву Петрич, али је на крају тамо био заробљен. Убрзо је оца послао у Звечан, где је збачени краљ и умро, по Настављачевим речима, када се нико томе није надао.³⁵⁰ Одлучујући напад млади краљ је, изгледа, извео 21. августа 1331. а у Дубровнику се већ 3. септембра знало за његово преузимање власти.³⁵¹ Стефан Дечански је умро 11. новембра.³⁵² О томе да је властела била главни подстрекач Душанове побуне против оца сведоче и други извори. Византијски писац Нићифор Григора је забележио да су Душанови вршњаци код њега посејали

347 Данило и други, *Живоџи краљева и архиепископа српских*, 207. Изнето је мишљење да је 1326. преузео управу над поменутом облашћу: Д. Јечменица, *О времену увођења младог краља Стефана Душана у управне надлежности у Зети*, Архивски записи 19, бр. 2 (2013) 161–162.

348 Данило и други, *Живоџи краљева и архиепископа српских*, 207–210.

349 *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum V, Zagrabiae 1897*, 305–306, 310–311; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 310; Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан*, 42–43.

350 Данило и други, *Живоџи краљева и архиепископа српских*, 210–214.

351 *Monumenta Ragusina V*, 324; *ИСН I*, 510 нап. 30 (С. Ђирковић).

352 *ИСН I*, 510 (С. Ђирковић).

подозрење према оцу, услед чињенице да је он почео да добија децу у другом браку. Увидевши његове намере додатно су га на акцију подстицали великаши и војсковође. Навели су га да покрене рат против оца и прогласили га за краља. После неколико дана сви су прешли на Душанову страну. Пошто су заробили краља Стефана бацили су га у тамницу, иако се томе његов син противио. Морао је, каже Григора, да ћути, бојећи се да и њега не задеси неко зло. Нешто касније старог краља су удавили у тамници.³⁵³ Учени писац је још више од Даниловог Настављача нагласио улогу властеле у промени на престолу. С правом је примећено да је Стефана Душана приказао као оруђе у рукама моћне властеле.³⁵⁴ Почетком XVII века на сличан је начин ове догађаје приказао и Мавро Орбин. По његовим речима, Душана су на побуну подстакли рђави саветници које је са собом повео из Рашке у Зету. Убеђивали су га да збаци оца како би се обезбедио од свог полубрата Синише. Даље наводи да су главни саветници у његовој војсци били Каравида Фратнут и Ђураш Илијић. Изненадним нападом заробио је оца док је био у лову. На наговор поменутих великаша који су се бојали за своју судбину уколико би се краљ Стефан ослободио, нови владар је наредио погубљење свог оца.³⁵⁵ Није познато на које изворе се Орбин у овом случају ослањао, али је утврђено да се детаљи његове приче, попут имена великаша, уклапају у постојећа сазнања о времену у коме се догађај одиграо.³⁵⁶ Споменимо и то да се само годину дана након смене на престолу одиграла побуна у Зети под вођством војводе Богоја. Помишљало се да се војвода на тај корак одлучио јер се није осећао довољно награђеним након преврата.³⁵⁷ Није познато на који начин је та побуна угушена, али се не може искључити могућност да је Стефан Душан казнио кривце за догађаје из претходне године, уз наглашавање свог положаја легитимног наследника.³⁵⁸ Присуство угледне властеле уз Душана поменуто је и Григорије Цамблак у свом житију посвећеном Стефану Дечанском.³⁵⁹ Сви наведени извори недвосмислено потврђују кључну улогу властеле у доласку Стефан Душана на власт. Уједно, тиме се између осталог може објаснити даљи пораст њене моћи током његове владавине. Уз то, може се рећи да је њено поступање у тој прилици наговестило њено осамостаљивање током владе Душановог наследника цара Уроша (1355–1371).

353 *ВИИНЈ* VI, 211–212.

354 Г. Острогорски, *Душан и његова властела*, 81.

355 М. Орбин, *Краљевство Словена*, пр. З. Шундрица, Београд 2006², 32–33.

356 С. Ђирковић, *Коменџари*, у: *Краљевство Словена*, Београд 2006², 316–317.

357 Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан*, 88–89; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 158.

358 С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 158–159.

359 *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*, пр. А. Давидов, Г. Данчев, Н. Ангелова Дончева-Панаиотова, П. Ковачева, Т. Генчева, Софија 1983, 114.

Управо крајем Урошеве владавине на помолу је био својеврстан преседан. Наиме, на основу горе изложених података јасно се уочава да је властела у борбама за престо увек подржавала неког члана династије Немањић, те да није истицала неког свог кандидата. Међутим, ситуација се на том пољу у извесном смислу већ изменила тиме што је Вукашин Мрњавчевић 1365. постао краљ и савладар цару Урошу.³⁶⁰ Добри односи савладара ипак нису дуго потрајали. Историчари поклањају поверење исказу Мавра Орбина, према чијим речима је на Косову дошло до сукоба између браће Мрњавчевића и цара Уроша, на чијој су страни били кнез Лазар и велики жупан Никола Алтомановић. Битка за коју се претпоставља да се одиграла 1369. окончана је победом краља Вукашина и деспота Угљеше, док је сам цар био заробљен.³⁶¹ Повеља коју је краљ Вукашин издао Дубровчанима 5. априла 1370. указује на то да је он у то време био једини владар. Краљ им је потврдио оно што су својим повељама дефинисали цар Стефан Душан и ранији српски владари, не поменувши да је то исто 1357. учинио цар Урош.³⁶² Дакле, од друге половине 1369.³⁶³ или негде након фебруара, а пре априла 1370. дошло је до фактичке промене на српском престолу.³⁶⁴ Судићи према подацима старијих српских летописа, изгледа да се Вукашин поново крунисао, овога пута за главног и јединог владара.³⁶⁵ Да је Вукашинова намера била да дође до смене, потврђује и чињеница да је његов син Марко забележен са титулом младог краља на натпису у цркви Свете Недеље у Призрену, сачињеном између 1. септембра 1370. и 31. августа 1371.³⁶⁶ Након што су краљ Вукашин и деспот Јован Угљеша пострадали у Маричкој бици 26. септембра 1371. изгледа да је цар Урош макар формално повратио власт,³⁶⁷ али то није имало већег значаја, будући да је сам преминуо 2. или 4. децембра исте године.³⁶⁸ Гледано са формалне стране, Вукашинов син Марко је након Урошеве смрти постао српски краљ.

360 Више о успостављању савладарства код: Г. Острогорски, *Серска област њосле Душанове смрти*, Београд 1965, 6–13; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 105–111, 113–114.

361 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 50, 53; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 138–146; С. Ђирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара*, ССА 4 (2005) 166–167; П. Коматина, *Промене на српском престолу 1370–1371. године. Покушај реинтерпретације*, ИЧ 46 (2017) 154–155, изразио је резерву према интерпретацији да се битка на Косову догодила 1369. године.

362 С. Ђирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 162–163, 165–167.

363 *Исто*, 167.

364 П. Коматина, *Промене на српском престолу*, 155.

365 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 84–85; П. Коматина, *Промене на српском престолу*, 155–157.

366 М. Ивановић, *Најнији младог краља Марка у цркви Св. Недеље у Призрену*, Зограф 2 (1967) 20–21; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 195; П. Коматина, *Промене на српском престолу*, 158.

367 Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 84; П. Коматина, *Промене на српском престолу*, 151–152, 160–161.

368 Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 84, 207–208.

Уколико се чак и крунисао, то није имало већи значај, пошто су Мрњавчевићи изгубили своју некадашњу моћ, те нико није помишљао да га призна за врховног господара.³⁶⁹ Практично од Урошеве смрти, српска држава више није постојала као јединствени ентитет.³⁷⁰

Однос владара и властеле у држави Немањића пролазио је кроз различите фазе. Може се запазити да је снага властеле временом само расла. Следствено томе, положај владара је слабио. Основа моћи властеле лежала је у ономе што је била њена главна обавеза према владару, а то је вршење војне службе. Владар је своју *милости* према властели превасходно исказивао давањем нових поседа и повластица, чиме је неминовно подривао своје позиције. Зато је сасвим логично што је властела била главни покретач освајачких похода и тиме значајно обликовала владареву политику. Пример Хређе показује да су они могли располагати правим малим војскама, захваљујући чему су сами могли бити засебан политички фактор. Тако моћне припаднике елитног слоја владари нису били у могућности да осуде за неверу уколико би је починили. Када би им значајан део властеле отказао послушност, владари су се, како показује пример краља Милутина, једино могли одржати ако су уз себе имали јак одред најамника. Тежње ка све већој самосталности које је исказивала властела довеле су до краја владарине цара Уроша, до слома српске државе и њене поделе на области под контролом најмоћнијих властелина.

³⁶⁹ Више о томе: Р. Михаљчић, *Крај српској царствију*, 195–196.

³⁷⁰ М. Шуица, *Нарастање нових моћника*, Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, Крушевац 2014, 21.

Miloš Ivanović

KINGSHIP AND THE SOCIAL ELITE IN THE LANDS OF THE NEMANJIĆS

S u m m a r y

The elite social layer in Serbian medieval state was known as “*vlastela*” (nobility). The process of its formation was completed by the beginning of the 13th century. The main obligation of nobility was to perform military service in favor of the ruler. The nobles had certain privileges in order to fulfill this duty. Their patrimonies (“*baštine*”) were freed from all taxes except “*soće*”. Furthermore, they enjoyed full ownership over patrimonies that were hereditary to the eighth degree of kinship. The ruler could have taken away the patrimony of a nobleman only if he had committed infidelity. According to legal regulations from the time of King and Emperor Stephen Dušan’s rule, the following offenses were treated as an infidelity: absence from a military campaign, crossing to the enemy side, plot against the ruler, accepting of dependent peasants without Emperor’s document, plundering the property of other peoples. The perpetrators of these acts should also have been punished with death. On the other hand, faithful noblemen could have hoped for the royal’s *favor* (“*milost*”). This term was used by Serbian rulers when they granted possessions and privileges to the nobles. However, the ruler could not always apply the mentioned provisions against traitors. Thus, Stephen Dušan had to negotiate with Hrelja in order to attract him again. It can be concluded that the powerful nobles had a greater chance to regain ruler’s favor if they committed an infidelity.

Also, the Serbian monarchs appointed the members of the elite layer on the positions in central and local administration. *Kaznacs* (collectors of the ruler’s revenues), *tepčijas* (land officials) and later *protovestijars* (the chief finance officials), and *loghothetes* (chancellors) were the most prominent officials attached to the court of the ruler. The local administration was first left to the nobles who had possessions in certain part of the state. Many of them carried the title of *župan*, which was hereditary within the noble family. The further development of local administration system was observed during the reign of King Milutin (1282–1328). The institution of *kephale* first appears in the territory won by the King from Byzantium, which testifies to its origin in the Serbian state. On the other hand, the ruler has given to nobles some parts of the territory to govern. These regions were called “*države*” (provinces). The *kephalai* and governors of provinces were in charge of military and civil affairs in the areas entrusted to

them. They were entitled to certain revenues from their provinces. The prominent noblemen got the administration of the large regions during the reign of Stephen Dušan. That was one of the reasons of the breakup of the Serbian Empire after his death.

The Serbian nobility fulfilled the obligation and right to advise the ruler through the assembly (“*sabor*”) and council. The sources indicate that the participants of the assemblies were the archbishop, bishops, priors, prominent monks and nobles. The assemblies were convened by the rulers on the occasion of the coronation, the election of the archbishop (later patriarch), the publishing of the important laws, solving of political issues, founding of monarch’s endowments and the adjudication of litigations. In addition, the assemblies were an opportunity for the ruler to issue charters to the nobles. It is important to emphasize that the assemblies could not significantly direct the policies of the rulers. In this respect, the councils gathered around the monarchs had much greater significance. Likewise, the nobility also influenced the rulers in an informal manner. King Dragutin (1276–1282) left the throne after having consulted with his coterie of noblemen. The Byzantine sources noted that the Serbian powerful nobles played a major role in the negotiations of King Milutin with the emissaries of Emperor Andronikos II Palaiologos in the late 13th century. Allegedly, the commanders of the Serbian army persuaded King Stephen (1321–1331) not to enter in a conflict with the troops of young Emperor Andronikos III during the Byzantine civil war. According to John Kantakouzenos, Queen Jelena and the council of 24 nobles had a decisive influence on King Stephen Dušan to form an alliance with him. The influence of magnates reached its peak during the reign of Emperor Uroš (1355–1371). This is evident in the case when Knez (Prince) Vojislav Vojinović dragged the ruler into the war with Ragusa in 1361.

Finally, the Serbian nobility had an active role in several violent changes to the throne. These events were mostly noted by the Serbian hagiographers who often wanted to justify the actions of the Nemanjić rulers. Nevertheless, their testimonies cannot be ignored because the writers shaped their works in accordance with their social environment perceptions. Theodosius pointed at the significant influence of the nobility on the overthrow of King Radoslav in 1234. According to Archbishop Daniel II, the pressure of nobility was decisive when King Dragutin handed over the throne to his brother Milutin. All sources emphasized a key role of the nobles in King Stephen Dušan’s coming to power in 1331. Nevertheless, only Vukašin Mrnjavčević attempted to replace the Nemanjić dynasty and establish a new ruling family.

It can be concluded that the power of the nobility grew over time, which consequently weakened the position of the ruler. The aspirations of the mighty nobles to autonomy eventually led to the breakdown of the state by the end of the reign of Emperor Uroš.